

Міністерство освіти і науки України

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Факультет психології

Кафедра соціальної роботи

На правах рукопису

Логвінова Єва Владиславівна**ДИПЛОМНА РОБОТА****«ПРОФІЛАКТИКА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ,
ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ
ОБСТАВИНАХ»**Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня бакалавра
соціальної роботиНауковий керівник:
Доцент кафедри соціальної роботи
Кандидат психологічних наук
Хоружий Сергій Миколайович*Допустити до захисту в ЕК*

Кафедра соціальної роботи

Завідувач кафедри соціальної роботи

Кандидат соціологічних наук, доцент

Люта Леся Петрівна _____

(підпис)

Київ - 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ	5
1.1. Поняття, сутність та види девіантної поведінки	5
1.2. Особливості девіантної поведінки підлітків	9
1.3. Засоби профілактики щодо попередження девіантних проявів у підлітків	14
Висновки до розділу 1	17
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ	19
2.1. Методика та організація дослідження девіантної поведінки підлітків	19
2.2. Аналіз та інтерпретація отриманих результатів	24
Висновки до другого розділу	33
РОЗДІЛ ІІІ. ОПИС ЗМІСТУ ПРОГРАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПРОЦЕСУ ПРОВЕДЕНОЇ РОБОТИ. АПРОБАЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	35
3.1. Програма психологічного супроводу підлітків, схильних до девіантної поведінки	35
3.2. Результати апробації запропонованої програми та її вплив на прояви девіантної поведінки підлітків	40
3.3. Методичні рекомендації вчителям, батькам і психологам з питань психологічної допомоги підліткам, які перебувають в складних життєвих обставинах	45
Висновки до розділу 3	49
ВИСНОВКИ	52
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	57
ДОДАТКИ	63

ВСТУП

Актуальність дослідження. Підлітки мають досить виражену вразливість до ризиків формування різних форм девіацій. Це зумовлено їх віковими особливостями, макро- та мікросоціальною ситуацією їх розвитку. Особливої значущості проблема підліткової девіації набуває у зв'язку з тим, що вона є передумовою формування делінквентної поведінки та подальшої криміналізації особистості. У зв'язку з цим актуалізується потреба в організації психолого-педагогічного супроводу підлітків з метою профілактики.

В Україні на даний час багато дітей опинилось в складних життєвих обставинах, що може призвести до росту девіантної поведінки, а тому потребує уваги з боку дорослих (батьків вчителів, суспільства).

Різні аспекти профілактики девіантної поведінки підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах, досліджували різні вітчизняні та зарубіжні автори: Андрусин Р. М., Басенко О. М., Вовченко О. А., Вольнова Л. М., Дячок О.В., Калюжна Є. М., Ком'яга А. В., Корнещук В. В., Волошенко М. О., Кошова І. В., Кузьменко В. В., Діса О. В., Шинкаренко І. О. Лобанова А. С., Найдьонова Г.О., Рущенко І. П., Савельєва Н. М. та інші.

Мета дослідження: полягає в розробці програми щодо психологічного супроводу підлітків, схильних до девіантної поведінки. Для досягнення мети дослідження необхідно розв'язати наступні завдання:

- визначити поняття, сутність та види девіантної поведінки;
- розглянути особливості девіантної поведінки підлітків;
- описати засоби профілактики щодо попередження девіантних проявів у підлітків;
- визначити методики та порядок організації дослідження девіантної поведінки підлітків;
- провести аналіз та інтерпретацію отриманих результатів;
- розробити програму психологічного супроводу підлітків, схильних до девіантної поведінки;

- визначити результати апробації запропонованої програми та її вплив на прояви девіантної поведінки підлітків;
- скласти методичні рекомендації вчителям, батькам і психологам з питань психологічної допомоги підліткам, які перебувають в складних життєвих обставинах.

Об'єктом дослідження є прояви девіантної поведінки підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах. **Предметом дослідження** є розробка заходів для профілактики девіантної поведінки підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах.

Методи дослідження: аналіз, узагальнення, систематизація, порівняння різних наукових поглядів на проблему девіантної поведінки підлітків, спостереження, опитування, анкетування, описовий метод, графічний і табличний методи. В емпіричному дослідженні було використано опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки (О. М. Орел), опитувальник Басса-Дарки для діагностики агресивних та ворожих реакцій, опитувальник Г.Ю. Айзенка «Самооцінка емоційного стану».

Гіпотеза дослідження: існує взаємозв'язок між негативним емоційним станом підлітка та проявами у нього девіантної поведінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

1.1. Поняття, сутність та види девіантної поведінки

Появою цілісних теорій, які пояснюють девіантне поведінка як своєрідний тип людської поведінки, з погляду соціокультурних детермінант, відзначено кінець XIX–XX століть, а інтерес до цієї дослідницької проблематики зберігся й у XXI столітті і на вітчизняному і на міжнародному науковому рівнях.

Феномен девіантної поведінки розглядався багатьма вченими на міждисциплінарному рівні, з різних кутів зору: соціології, соціальної психології, філософії, кримінології, деліктології та інших наук [43].

Пошук причин соціальних девіацій займає уми вчених протягом усієї історії людства, навіть до того, як було позначено саме поняття. Віктор Франкл дає екзистенційну відповідь на питання про причини асоціальної поведінки, яка полягає в тому, що людина не бажає шукати сенсу свого існування, пригнічуючи в собі духовність і релігійність [34]. Загалом, виділяють культурологічний, соціальний, біологічний підходи до пояснення природи виникнення девіацій особистості [21, с.73].

Під девіантною поведінкою розуміють невиконання чи невизнання загальноприйнятих моральних норм, що соціально схвалюються. Девіантна поведінка є асоціальною, але не протиправною, тому що не порушує прийнятих законів [18].

Девіантологія як міждисциплінарна наукова дисципліна вивчає поведінку людей, яка не є нормальною з точки зору суспільства. Девіантна поведінка має різноманітні форми, в сучасній науковій літературі представлені класифікації подібної поведінки, побудовані з різних підстав.

Мертоном Р. визначив такі основні види девіантної поведінки: конформізм, інноваційність, ритуалізм, ескейпізм (ретритизм), радикалізм [24, с.62]. Розглянемо ці види девіантної поведінки:

Конформізм – це спосіб поведінки, коли індивід приймає соціальні норми і цілі, і відповідно до них діє. Конформісти ведуть себе відповідно до встановлених норм і відмовляються від девіантного чи незаконного поводження [27].

Інноваційність – це один з видів девіантної поведінки. В контексті девіантності, інноваційність означає відхилення від соціальних норм і цілей шляхом використання новаторських, нестандартних або неприйнятих способів досягнення успіху або задоволення потреб. Інноватори можуть зламувати правила, шукати нові шляхи досягнення своїх цілей, ризикувати традиційними методами, щоб отримати бажані результати [24].

Ритуалізм – це вид девіантної поведінки, коли індивід відмовляється від зазначених цілей, але продовжує дотримуватися соціальних норм і правил. Ритуалісти втрачають мотивацію до досягнення зазначених цілей, але все ще дотримуються прийнятих норм [35, с.38].

Ескейпізм (ретритизм) – це один з видів девіантної поведінки, що характеризується відхиленням від соціальних норм і відмовою від активної участі в соціальному житті. У контексті девіантності, ескейпізм означає відсутність амбіцій, знижену мотивацію до досягнення соціальних цілей і намагання уникнути вимог та відповідальності, пов'язаних зі спільнотою або суспільством [35, с.237].

Люди, які виявляють ескейпістичну поведінку, часто віддають перевагу самоізоляції, уникають соціальних зв'язків і суспільних обов'язків. Вони можуть відчувати неприйняття або несумісність з соціальними нормами і цінностями, що призводить до відчуття відчуженості або втрати сенсу в соціальному житті. Ескейпісти часто шукають утіхи або втечі від реальності через використання шкідливих звичок, фантазування, самоізоляцію або втягнення у власний внутрішній світ.

Радикалізм (бунт) є ще одним видом девіантної поведінки, в якому індивід відхиляється від соціальних норм і цілей, але робить це шляхом активного протистояння та використання насильства або радикальних ідеологій. Радикали можуть пропагувати насильство, повстання або шкоду іншим для досягнення своїх політичних, соціальних або релігійних мет [21, с.74].

Ці види девіантної поведінки, визначені Мертоном Р., надають уявлення про різні способи відхилення від соціальних норм і цілей. Важливо враховувати контекст та обставини, що спонукають індивіда до такої поведінки, оскільки вона може бути результатом соціальних обмежень, нерівності, культурного впливу чи особистих факторів.

У процесі життєдіяльності соціуму найбільшого поширення мають такі форми девіантного поведінки: злочин чи діяння, порушують норми кримінального, громадянського, адміністративного права; адикція (алкоголізм, наркоманія, токсикоманія тощо); суїцидальна поведінка; асоціальна поведінка, пов'язана з нерозумінням та ігноруванням прийнятих у суспільстві норм та принципів; антисоціальна поведінка, спрямована на протидію соціальним нормам; вандалізм, що полягає у навмисному та безглуздому знищенні матеріальних та культурних цінностей; екстремізм, що виявляється у крайніх політичних поглядах і діях, спрямованих на вирішення соціальних проблем швидкими, простими, насильницькими методами, що не відповідають соціальній ситуації, що склалася [27, с.133].

Форми девіантної поведінки різноманітні, їх неможливо поєднати в єдину схему з однозначно негативною конотацією, девіантна поведінка та дії можуть мати своїм наслідком позитивні соціальні та особистісні результати. Так, прикладами позитивної девіації є: геніальність, героїзм, самопожертву заради порятунку інших людей, талант тощо.

Ком'яга А. В., Головка В. М. пропонують класифікацію девіантної поведінки залежно від типу порушення норм (рис.1.1) [16, с.119].

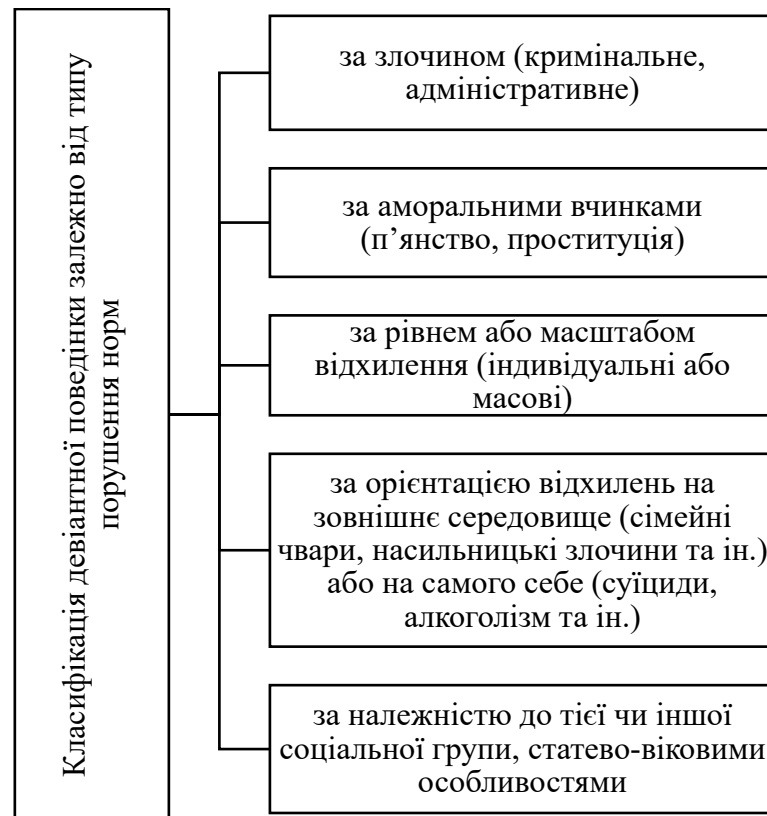

Рис.1.1. Класифікація девіантної поведінки залежно від типу порушення норм

Джерело: [16, с.119]

Девіантна поведінка відноситься до вчинків та звернень, які виходять за рамки соціально прийнятого нормами та вважаються відхиленням від стандартних поведінкових очікувань в конкретній соціальній групі або контексті. Це можуть бути вчинки, які порушують правила, закони або встановлені норми поведінки. Основними видами девіантної поведінки є злочинність, алкоголізм, наркоманія, самогубство, проституція. В даний час не існує єдиного підходу до вивчення та пояснення девіантної поведінки. Проблеми девіантної поведінки носять комплексний характер і розробляються фахівцями різних психологічних напрямів, наприклад, таких, як клінічна психологія, вікова та педагогічна психологія, юридична та соціальна психологія.

1.2. Особливості девіантної поведінки підлітків

Перехід від дитинства до дорослості є основним змістом підліткового віку. Відбувається як якісна перебудова всіх сторін розвитку підлітка, але виникають і формуються нові психологічні утворення. Саме цей процес перетворення та визначає всі основні особливості особистості дітей підліткового віку [9].

Підлітковий вік – це стадія онтогенетичного розвитку між дитинством і дорослістю (від 10-11 до 14-15 років), яка характеризується якісними змінами, пов'язаними зі статевим дозріванням та входженням у доросле життя [4].

У підлітковому віці, на стадії ідентифікації особистості та плутанини ролей, небезпека появи девіантної поведінки особливо велика. Підліток дозріває фізично, відчуває нові відчуття та бажання, шукає нові способи задоволення сенсорної спраги. Авторитет батьків та інших дорослих девальвується. Починаються інтенсивні пошуки предмета кохання у поколінні. Підлітку важко виробляти світогляд, який зможе примирити протиріччя навколишнього життя. Він вирішує завдання всебічної психосоціальної ідентифікації, вважаючи у своїй, що створити ідеал практично не складніше, ніж уявити їх у теорії.

Особливості психологічного та фізичного розвитку підлітків обумовлює сензитивність до формування девіантної поведінки, що обумовлено такими причинами:

- у цей період відбувається активне встановлення самооцінки та самоствердження особистості, також у підлітковому віці активно відбувається процес сепарації,
- у підлітковому віці налагоджуються взаємини з однолітками, соціальними ролями [29].

У зв'язку з особливостями психологічного та фізичного характеру групу ризику з точки зору схильності до девіантної поведінки складають особи підліткового віку.

Розглядаючи негативну девіацію, необхідно визначити основні форми цієї девіації такі як: пияцтво, куріння, наркоманія, злочинність тощо. Причини такої девіації можуть бути різними, наприклад, неповні сім'ї, конфліктні чи асоціальні сім'ї, навчально-виховні помилки тощо. Але незважаючи на це, кожен підліток потребує підтримки та розуміння, а найголовніше в людині, яка зможе направити його до вірного рішення і дати пораду, не відштовхуючи підлітка і не порушуючи його психологічну рівновагу [16].

Негативна девіація не має чітких стадій і рівнів, але розвиток йде від поодиноких негативних вчинків до регулярних дій, способу життя. Поведінка при негативній девіації може прогресувати кілька тижнів, місяців, і років. Одним із проявів наступу такого періоду може бути погана адаптація: конфлікти з близькими, вчителями та друзями. Найголовнішою причиною може стати «погана компанія».

Підлітки з девіантною поведінкою не вміють самостійно регулювати свою життєдіяльність та організувати свій час, у них не розвинуто сенсоутворення та цілепокладання, не сформовано ціннісне ставлення до часу. Тому слід приділити особливу увагу профілактичній роботі з девіантами, яка повинна будуватися на конструктивному формуванні самоорганізації часу життя дітей та підлітків [35].

У соціологічних дослідженнях доведено, що девіація – це не вроджена якість людини, а властивість особистості, яка набувається в процесі соціалізації, у процесі формування схвалюваних суспільством соціальних норм та рольових установок.

У соціумі відбувається психологічна деформація особистості підлітків. Вона веде до зростання та посилення різних форм девіантної поведінки. Це є актуальною проблемою сучасного суспільства. Правопорушення, алкоголізм, токсикоманія, проституція, прояви суїцидальної поведінки – це основні форми прояву девіантної поведінки у підлітковому віці [29].

Серед неповнолітніх поширені також такі форми правопорушень як дрібні хуліганства, крадіжки у супермаркетах, псування автомобілів та

міського майна, графіті тощо. Визначаючи причини цих дій підлітків, варто розуміти, що це не так внутрішній позив, як відповідь на вимоги суспільства. Серед причин прояву девіантної поведінки можна виділити біологічні фактори, що включають природні задатки та схильності, тип темпераменту тощо та соціально зумовлені, до яких можна віднести сімейні обставини та найближче соціальне оточення підлітка [23].

Сім'я та школа є основними інститутами, у яких здійснюється первинна соціалізація підлітка. Референтні групи також дуже впливають на поведінку підлітка.

Одна з основних причин поведінки підлітків, що відхиляється від норми – це негативне шкільне середовище, школи з депривованим оточенням. Для таких шкіл характерна висока частка дітей з девіантною поведінкою, дітей з неблагополучних сімей, з низьким освітнім рівнем батьків, високою часткою дітей з низькими освітніми результатами та малою часткою дітей з високими освітніми результатами [46;48].

До шкіл із високим рівнем девіантності слід віднести ті освітні установи, де частка учнів, які перебувають на обліку в комісіях у справах неповнолітніх, перевищує 5%. Такі школи потребують особливої підтримки та додаткових ресурсів, особливо кадрових та матеріально-технічних. Нестача освітніх ресурсів у таких школах є прямим наслідком депривованого оточення та складного контингенту учнів. Під нестачею кадрових ресурсів для таких освітніх установ слід розуміти дефіцит соціальних педагогів, дефектологів, психологів та інших фахівців, здатних змінити на краще ситуацію в школах, які працюють у несприятливих соціальних умовах [21].

До протиправної поведінки можуть бути схильні підлітки з порушеннями у сфері потягів, які страждають на алкоголізм, наркоманію, токсикоманію. Особливу групу складають діти-дромомани (патологічне прагнення до бродяжництва), піромани (непереборне потяг до вогню, підпалу), клептомани (патологічний крадіжка без корисливої спрямованості). Дуже складну категорію складають сексуально розгальмовані діти з рано

сформованим та підвищеним статевим потягом; є діти, схильні до патологічної брехливості [32].

Навіть це далеко не повне перерахування груп правопорушників має привести нас до розуміння, що спілкування з різними категоріями дітей має свої особливості, свої труднощі, свою специфіку, яку треба враховувати. Педагогічні впливи часто неефективні оскільки дорослий (батько, педагог, співробітник ОВС) не знає чи знає недостатньо психологічні особливості тієї чи іншої категорії правопорушників. Наприклад, крик, грубе звернення до дітей з афективними порушеннями може викликати у них лише агресивну емоційну реакцію, реакцію злості або глибокого розпачу. Клептоманів мало переконувати в тому, що красти погано, вони потребують психіатричної допомоги. Знання індивідуально-психологічних особливостей «важких» дітей, у тому числі дітей із психічними аномаліями, є необхідним компонентом професійної компетентності педагога [43].

Слід пам'ятати і про характерне для підлітка почуття дорослості, прагнення до того, щоб його поважали, з ним рахувалися. Зневажливе ставлення до нього «як до маленького» створює смисловий бар'єр між підлітком і дорослим.

У дорослих зазвичай викликає хворобливу реакцію підліткової негативізм: прагнення багато в чому (якщо не в усьому) йти всупереч вимогам, що висуваються. Ще не до кінця зрозумівши ці вимоги, підлітки вже протестують і намагаються їх ігнорувати. Натиск на підлітка, за якого, як йому здається, його хочуть принизити, зламати, лише посилює негативну реакцію. Батькам і педагогам необхідно мати правильне уявлення про закономірності розвитку особистості підлітка, про почуття дорослості, що виникає, характерне для цього періоду [39].

Не треба забувати і про те, що в підлітковому віці процеси збудження переважають процеси гальмування, тому підліткам буває важко себе стримувати, у них проявляється рухова розгальмованість, вигуки, агресивні сутички без будь-яких серйозних причин, спонтанні, некоректні

висловлювання на адресу дорослих. Така поведінка підлітків зазвичай викликає різке неприйняття батьків та педагогів, які у відповідь можуть виявляти таку ж збудливість, нестриманість та агресію, опускаючись на рівень підлітків [42].

Старшокласники використовують девіантну поведінку для демонстрації свого ставлення до соціальних очікувань та норм, щоб змінити їх, показуючи та утверджуючи свої цінності. Вони демонструють своє ставлення за допомогою сленгу, стилю, манер, моди, символів і т. д. Таким чином, девіантні дії мають для них такі вторинні переваги: досягнення мети, емоційна розрядка, заміна заблокованих потреб через перемикання діяльності, водночас девіантні форми поведінки можуть бути самоціллю, задовольняючи потребу в самоствердженні та самореалізації [34].

Не викликає сумніву, що потрібна психологічна корекція поведінки старшокласників, які мають прояви девіантної поведінки. У науковій та методичній літературі пропонується з цією метою безліч методів психологічної корекції та профілактики девіантної поведінки та наводиться їх класифікація [48].

Корекційна робота з підлітками, для яких характерна девіантна поведінка, є дуже важкою, яка потребує високої професійної кваліфікації. Педагогу слід запастися величезним терпінням та нескінченною доброзичливістю. Він повинен знати багато індивідуальних особливостей дітей, стан їх здоров'я, особливості дитинства, характер відносин у сім'ї, сімейні проблеми, наявність перспектив, на основі яких можна прогнозувати та спрямовувати подальший розвиток дитини. Слід пам'ятати, що девіантна поведінка підлітка – це не його вина, а біда, в якій йому треба допомогти.

1.3. Засоби профілактики щодо попередження девіантних проявів у підлітків

Проблема профілактики девіантної поведінки підлітків завжди була і залишається актуальною галуззю дослідницьких інтересів вітчизняних науковців. Досліджуючи проблему профілактики поведінки неповнолітніх осіб, що відхиляється від норми, багато сучасних науковців схильні відносити до запобіжних заходів такі:

- психолого-педагогічне супроводження;
- цілеспрямований процес ресоціалізації підлітків;
- комплекс превентивних заходів, вкладених у формування соціально-особистісної життєздатності девіантних підлітків;
- надання педагогічної допомоги та підтримки особистості, що розвивається, на певному етапі її життєвого шляху;
- формування адаптивних стратегій, які забезпечують реалізацію соціально схвалюваних форм поведінки [14].

Отже, можемо зробити висновок, що ефективність виховно-профілактичної діяльності досягається за допомогою проектування таких педагогічних умов, як:

- створення максимально комфортного комунікативного середовища життєпроживання вихованців, що базується на принципах гуманності, взаємної поваги, відкритості та довірливості;
- вироблення компенсаторних механізмів заміщення психологічних властивостей і якостей, що сприяють стимулюванню соціально несхвалюваної активності;
- усунення особистісних проблем підлітків, які детермінують девіантну поведінку;
- своєчасне нівелювання дисфункціональних впливів та негативних факторів навколишньої реальності;

- здійснення корекції стратегій особистісного розвитку підлітків за рахунок посилення аксіологічної складової їх соціальної орієнтації [18].

Таким чином, процес педагогічної превенції слід здійснювати у руслі аксіологічного підходу, що дозволяє через реалізацію перевірених часом ціннісних координат задати гуманістичний вектор розвитку сучасної освіти загалом. Це допоможе освітнім організаціям повною мірою забезпечити здійснення соціального замовлення формування високоморальних, законослухняних, соціально активних громадян, здатних жити відповідно до правовими нормами і моральними законами суспільства.

Сутність педагогічної профілактики девіантної поведінки неповнолітніх (їх «превентивного виховання») полягає у створенні педагогічним суб'єктом такого освітнього середовища, в якому була б затребувана особистість важкого підлітка, та сприяння йому у зміні ставлення до себе та свого оточення [43].

Специфіка та характер сучасного виховання повинні, перш за все, стримувати ескалацію знецінення у підлітковому та молодіжному середовищі споконвічних духовно-моральних підстав, що узгоджуються із загальнолюдською мораллю. Однак кардинально змінити ситуацію у бік позитивної динаміки можна за умови цілеспрямованого та послідовного здійснення духовно-морального виховання підростаючого покоління, що передбачає максимально можливе розширення духовних горизонтів дітей та підлітків, формування у них здатності мислити та оперувати морально-етичними категоріями, свідомо наслідувати приклади військової та доблесті, товариства, дружби, любові та справжнього гуманізму [50].

Існують різні форми психолого-педагогічної профілактичної роботи з підлітками:

1. Організація сприятливого соціального простору в школі. У цій сфері педагог працює з факторами, тобто з довкіллям, що впливає на формування поведінки підлітка. Об'єктом можуть бути сім'я, школа, вчителі, друзі. Ця

модель формує у дитини спрямованість, наприклад, на здоровий спосіб життя. У зв'язку з цим однією з сучасних профілактичних форм профілактики девіантної поведінки є залучення учнів, схильних до девіантної поведінки до активної волонтерської діяльності. У рамках цієї діяльності підлітки проводять профілактичну роботу серед однолітків, вони беруть активну участь у трансляції необхідних знань за допомогою проведення волонтерських акцій, спрямованих на допомогу людям похилого віку, дітям. Школярі-волонтери організують спільну дозвільну діяльність, що носить соціально-діяльнісний характер. Діяльність волонтера дозволяє підліткам проявити свої лідерські якості, поставити себе на місце дорослої людини, здатної вирішити складні проблеми. Прикладами волонтерських акцій з метою профілактики девіантної поведінки можуть бути такі як «Я вибираю спорт, тому що...», «Я допомагаю ветеранам!», «Скажімо шкідливим звичкам немає!» та інші [14].

2. Інформування. Сьогодні інформування підлітків активно переміщується до соціальних мереж. Участь школярів у різних соціальних групах дозволяє оперативно обговорювати і вирішувати проблеми, що виникають. Система шкільного самоврядування має бути ініціатором створення таких груп підлітків у соціальних мережах. Безумовно, у таких групах потрібна присутність психолога чи соціального педагога. Педагог у разі повинен виконувати роль порадирика і помічника у вирішенні складних життєвих ситуацій [5].

3. Проведення групових тренінгів, у яких відбувається навчання соціально-важливим навичкам. Таким способом підліткам допомагають контролювати та правильно висловлювати свої емоції, а також продуктивно справлятися зі стресом [13].

4. Усунення негативних наслідків девіації. В даному випадку дуже важливе значення має профілактика негативних наслідків сформованої поведінки, що відхиляється. Методи виховної роботи підбираються відповідно до врахування віку та індивідуальності кожного підлітка. У зв'язку з цим велике значення має робота з батьками підлітків. У цьому випадку найчастіше

використовується технологія соціальної профілактики, спрямована на запобігання конфліктам у дитячо-батьківських відносинах, вирішення психолого-педагогічних проблем [29].

Серед заходів профілактики та попередження рецидивів та негативних наслідків можна назвати роботу згуртованої групи фахівців із сім'єю, надання сім'ї психолого-педагогічної, медичної, юридичної та соціальної підтримки, постійний контроль за неблагополучними сім'ями. Залучення сім'ї підлітків, схильних до девіантної поведінки у спільну дозвільну творчу діяльність.

Таким чином, розуміння та усвідомлення психологічних особливостей підлітків, а також цілеспрямовано організована первинна профілактика та правильно підібрані рекомендації допоможуть уникнути та своєчасно запобігти негативним наслідкам.

Висновки до розділу 1

Девіантна поведінка – це поняття досить багатостороннє, що представляє собою різноманітні явища, які завжди відповідають вимогам і очікуванням оточуючих. У повсякденному розумінні основних типів девіантної поведінки найчастіше мається на увазі правопорушення, проституція, алкоголізм і наркоманія, але ці далеко ще не всі варіанти такої поведінки – це найзрозуміліші і погані прояви. Девіантна поведінка може мати позитивну форму (конформізм), і в даному випадку це означає, що вона не буде шкодити суспільству доти, доки не вийде з-під контролю. Контролювати поведінку можуть встановлені соціальні норми, встановлені суспільством та державою, і є загальноприйнятими та обов'язковими для кожного члена суспільства.

Підлітковий період – період становлення свого «Я», період у якому значущими є саме однолітки, і правила референтних груп. Останнім часом спостерігається значне зростання різноманітних проявів девіантної поведінки серед підлітків.

Особливості психологічного та фізичного розвитку підлітків обумовлює сензитивність до формування девіантної поведінки, що обумовлено такими причинами: у цей період відбувається активне встановлення самооцінки та самоствердження особистості, також у підлітковому віці активно відбувається процес сепарації, у підлітковому віці налагоджуються взаємини з однолітками, соціальними ролями. У зв'язку з особливостями психологічного та фізичного характеру групу ризику з точки зору схильності до девіантної поведінки складають особи підліткового віку.

Під психологічною корекцією та профілактикою девіантної поведінки розуміється комплекс взаємопов'язаних та взаємозумовлених соціальних, педагогічних та психологічних процедур, спрямованих на регулювання мотивації, поведінки, відносини та ціннісної системи особистості, за допомогою яких мають бути змінені внутрішні мотиви, що впливають на якості особистості та ставлення до соціальної поведінки. Вважається, що позитивне ставлення до правових норм є найважливішим фактором психологічної профілактики девіантної поведінки старшокласників – це основні компоненти установок, які мають бути змінені, щоб ефективно впливати на них у процесі корекційно-профілактичної роботи [5]. Результатом цієї роботи є профілактика та попередження девіантної поведінки старшокласників.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

2.1. Методика та організація дослідження девіантної поведінки підлітків

Експериментальна база дослідження: ЗОШ № 15, м. Київ. У школі було досліджено учнів сьомих класів. Усього обстежено 50 підлітків віком 13-14 років. Для проведення експериментальної роботи було сформовано одну експериментальну групу та одну контрольну. Дослідження проводилося у період лютий-березень 2023 року. Серед 50 досліджуваних учнів 15 із родин переселенців (які вимушено переїхали до м. Київ з окупованих територій). Окрім того, у 34 дітей батько на даний момент служить в ЗСУ, також частина дітей втратила родичів або їх житло було зруйновано. Всі діти пережили стрес різного ступеню, починаючи від знаходження в м. Київ на початку вторгнення російської армії та закінчуючи перебуванням на окупованій території, переживанням ракетних обстрілів та втрати близьких.

Головна мета емпіричного дослідження – дослідження проявів девіацій у підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах.

Дослідження проводилось за наступними етапами:

1. Вивчення теоретико-методичних основ девіантної поведінки підлітків
2. Вибір методик дослідження девіантної поведінки підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах
3. Проведення констатувального дослідження девіантної поведінки підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах
4. Проведення формувального експерименту (розробка програми психологічного супроводу підлітків, схильних до девіантної поведінки та

проведення тренінгу з підлітками, які мають схильність до девіантної поведінки)

5. Проведення контрольного дослідження (визначення впливу запропонованої програми психологічного супроводу підлітків, схильних до девіантної поведінки на прояви девіантної поведінки підлітків)

6. Формування методичних рекомендацій вчителям, батькам і психологам з питань психологічної допомоги підліткам, які перебувають в складних життєвих обставинах

Для дослідження особливостей формування девіантної поведінки було обрано такі методики:

- Опитувальник Басса-Дарки для діагностики агресивних та ворожих реакцій (дод.А);
- Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки (О. М. Орел) (дод.Б);
- опитувальник Г.Ю. Айзенка «Самооцінка емоційного стану» (дод.В).

Опитувальник Басса-Дарки для діагностики агресивних та ворожих реакцій

Опитувальник Басса-Дарки (Buss-Durkee Hostility Inventory) є інструментом для діагностики агресивних та ворожих реакцій у людей.

Створюючи свій опитувальник, що диференціює прояви агресії та ворожості, А. Басс і А. Дарки виділили такі види реакцій (рис.2.1).

Шкали 5 (образ) та 6 (підозрілість) включені до однієї шкали, яка називається «Індекс ворожості». Шкали 1 (фізична агресія), 3 (роздратування) та 7 (вербальна агресія) об'єднані в шкалу під назвою «Індекс агресивності».

Для оцінки цих шкал, нормативні показники є наступними:

- Для індексу агресивності - 21 ± 4 бали.
- Для індексу ворожості - $6,5-7 \pm 3$ бали.

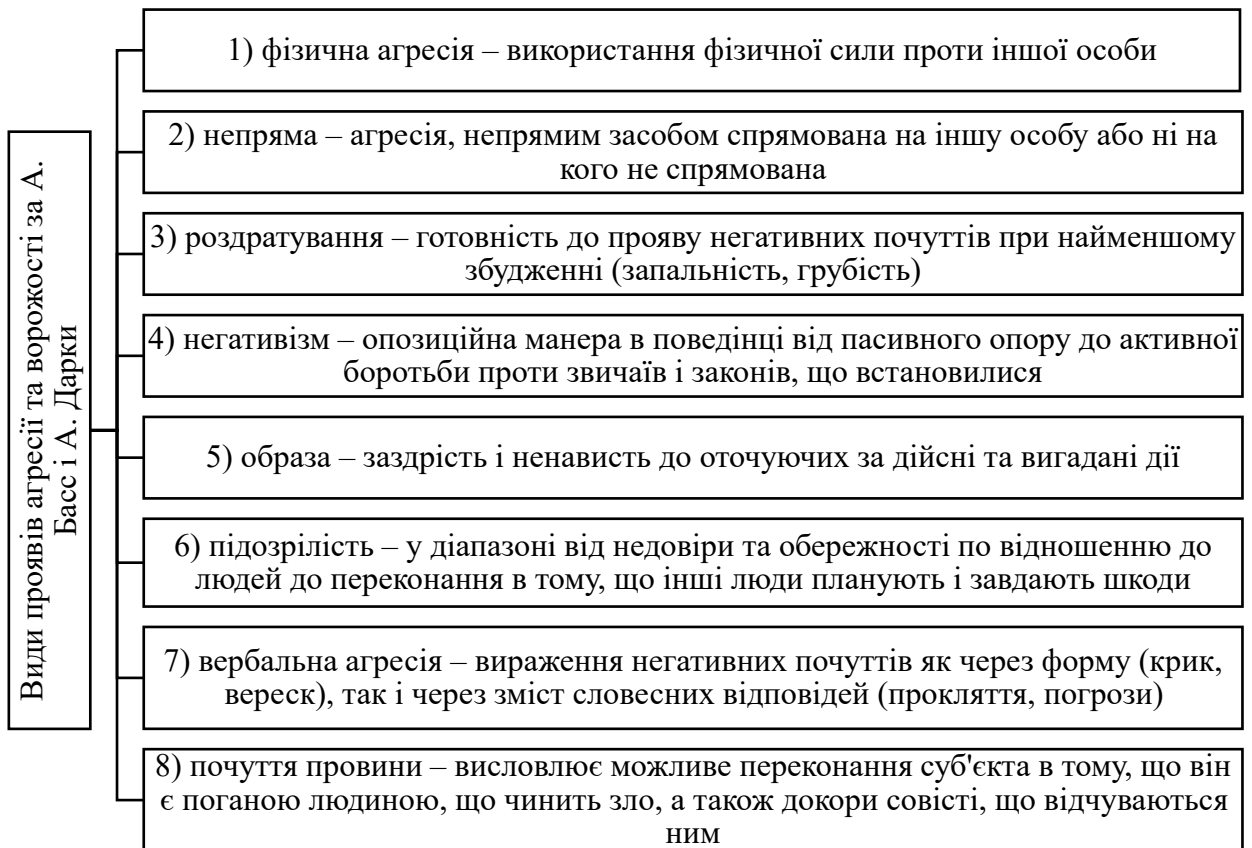

Рис.2.1. Види проявів агресії та ворожості за А. Басс і А. Дарки

Опитувальник Басса-Дарки складається з ряду запитань, на які особа має відповісти, оцінюючи свої відчуття, емоції та реакції у відношенні до певних ситуацій. Результати опитування дозволяють виявити наявність агресивних та ворожих тенденцій у особистості. Методика включає в себе шкали, які допомагають визначити рівень прояву агресії та ворожості у розглядуваній групі осіб.

Високий рівень агресії/ворожості вказує на високу схильність до прояву агресивних та ворожих реакцій. Особи з високим рівнем агресії можуть легко ставати в конфлікти, проявляти насильство, демонструвати ворожу або загострену поведінку. Їхня реакція може бути інтенсивною та нездоровою, що викликає серйозні проблеми в соціальних взаєминах.

Середній рівень агресії/ворожості вказує на помірну схильність до агресивної та ворожої поведінки. Особи з середнім рівнем агресії можуть виявляти певні ознаки агресії та ворожості, але їхня поведінка не є такою

інтенсивною або систематичною, як у високорівневих осіб. Вони можуть бути конфліктними у певних ситуаціях, але в цілому показують здатність до адаптації та співробітництва.

Низький рівень агресії/ворожості вказує на низьку схильність до агресивних та ворожих реакцій. Особи з низьким рівнем агресії проявляють миролюбну та дружелюбну поведінку, уникають конфліктів та демонструють взаєморозуміння з оточуючими.

Використання опитувальника Басса-Дарки може бути корисним в клінічній практиці, наукових дослідженнях та інших контекстах, де важливо виявити нахил до агресивності та ворожості у людей.

Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки (О. М. Орел)

Методика «Визначення схильності до поведінці, що відхиляється» (А. Н. Орел) є інструментом для виявлення схильності до різних форм відхиляється в індивідів. Ця методика допомагає оцінити наявність певних рис та поведінкових тенденцій, які можуть вказувати на ймовірність виникнення девіантної поведінки.

Методика А. Н. Орел включає опитувальник, що складається з низки питань або тверджень, на які респондент повинен дати свої відповіді. Залежно від відповідей, можна визначити рівень схильності до поведінці, що відхиляється, виявити специфічні риси та особливості особистості, пов'язані з такою поведінкою. У цій методиці представлено 8 діагностичних шкал (рис.2.2).

Ця методика дозволяє провести систематичну оцінку та аналіз схильності до девіантної поведінки, що може бути корисним для розуміння та прогнозування поведінкових тенденцій індивіда.

Рівень схильності до девіантної поведінки розподіляється наступним чином, залежно від набраних балів:

- високий рівень (71-90 балів);
- середній рівень (50-70 балів);

– низький рівень (10-49 балів).

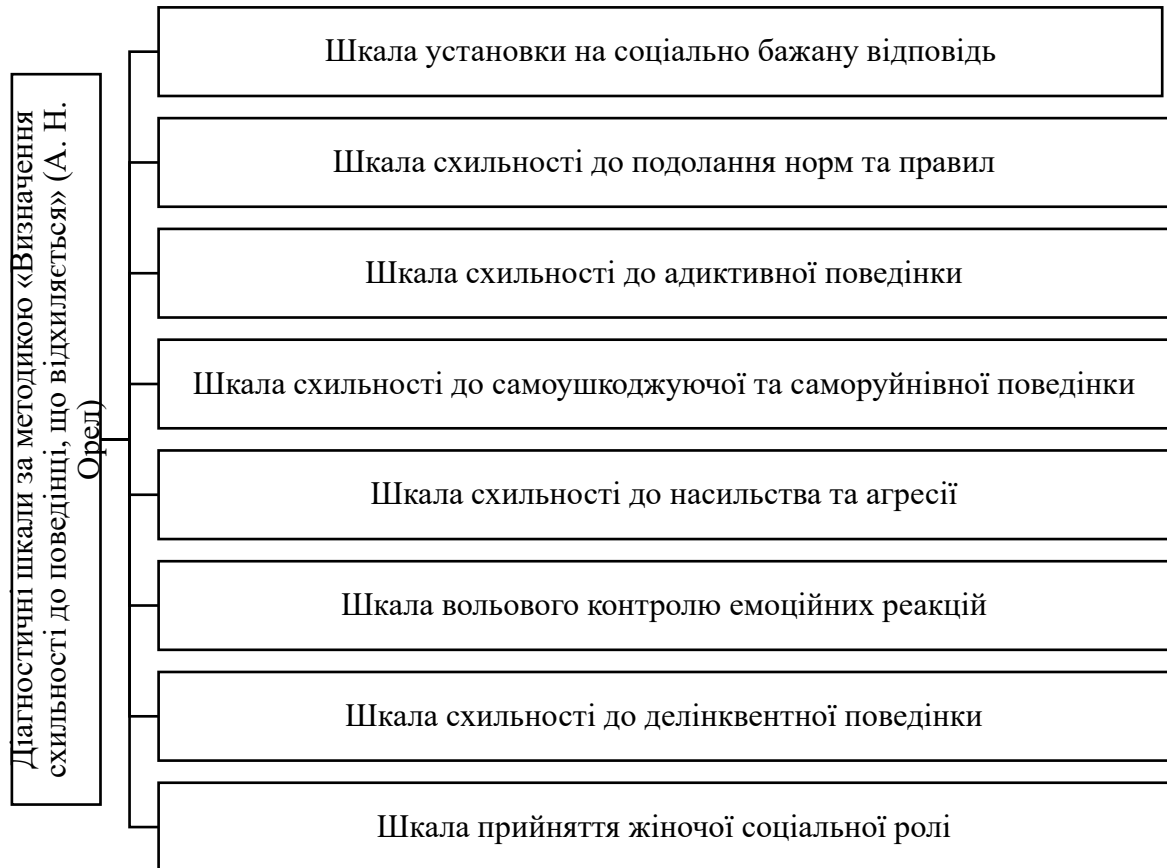

Рис.2.1. Діагностичні шкали за методикою «Визначення схильності до поведінки, що відхиляється» (А. Н. Орел)

Опитувальник Г.Ю. Айзенка «Самооцінка емоційного стану»

Опитувальник Г.Ю. Айзенка «Самооцінка емоційного стану» є інструментом, розробленим для оцінки емоційного стану особи. Цей опитувальник дозволяє виміряти рівень тривожності та депресивності у людини шляхом оцінки власної емоційної стабільності та активності. Він складається зі списків заявлень, на які учасники мають відповісти, вказуючи ступінь погодженості з кожним заявленням.

За методикою Г.Ю. Айзенка "Самооцінка емоційного стану" рівні оцінок поділяються на такі категорії:

- нормальний (середній) рівень. В цій категорії рівень самооцінки емоційного стану знаходиться у діапазоні між 5 і 5,5 балами. Це свідчить про відсутність значних емоційних проблем або невелику

кількість зазначених проблем, що не суттєво впливають на загальний емоційний стан особи;

- сприятливий (високий) рівень. Ця категорія включає оцінки в діапазоні між 4 і 5 балами. Особа може відчувати деяку незадоволеність або незручність у деяких аспектах свого емоційного стану, але загалом її емоційний стан вважається задовільним і відповідаючим сприятливим умовам.
- несприятливий (низький) рівень. В цій категорії оцінки менше 4 балів. Це свідчить про наявність значних проблем із емоційним станом особи, що можуть впливати на її психологічне благополуччя і функціонування. Несприятливий рівень може вказувати на високий рівень тривоги, депресії або інших негативних емоційних станів, які потребують уваги та можливих інтервенцій.

Дану методика ми обрали щоб визначити чи є негативний емоційний стан підлітка причиною, що обумовлює у нього прояви девіантної поведінки.

Отже, для організації дослідження девіантної поведінки підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах, нами було обрано методики опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки (О. М. Орел), опитувальник Басса-Дарки для діагностики агресивних та ворожих реакцій, опитувальник Г.Ю. Айзенка «Самооцінка емоційного стану». Емпіричну базу дослідження склали 50 підлітків віком 13-14 років, які навчаються у ЗОШ № 15, м. Київ.

2.2. Аналіз та інтерпретація отриманих результатів

За методикою «Визначення схильності до поведінки, що відхиляється» (А. Н. Орел) було визначено рівень домінуючих властивостей підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах. При цьому, в даному дослідженні шкала прийняття жіночої соціальної ролі не аналізувалась, оскільки її результати не стосуються теми нашого дослідження.

Рівень домінуючих властивостей підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах, за шкалами за методикою «Визначення схильності до поведінки, що відхиляється» (А. Н. Орел)

Шкали	високий рівень		середній рівень		низький рівень		всього	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Шкала установки на соціально-бажані відповіді	20	40,00	19	38,00	11	22,00	50	100,00
Шкала схильності до подолання норм і правил	10	20,00	28	56,00	12	24,00	50	100,00
Шкала схильності до адиктивної поведінки	5	10,00	32	64,00	13	26,00	50	100,00
Шкала схильності до суїцидальної поведінки	12	24,00	21	42,00	17	34,00	50	100,00
Шкала схильності до агресії та насильства	18	36,00	21	42,00	11	22,00	50	100,00
Шкала вольового контролю емоційних реакцій	20	40,00	20	40,00	10	20,00	50	100,00
Шкала схильності до деліквентної поведінки	15	30,00	23	46,00	12	24,00	50	100,00

Джерело: складено автором

Було виявлено, що за службовою шкалою (соціальною бажаністю) у 20 підлітків (40%), високий рівень прагнення показати себе в гарному світі. Ці учні прагнуть до створення позитивного образу себе в очах оточуючих. У 19 учнів (38%) середній рівень соціальної бажаності та у 11 учнів (22%) низький рівень соціальної бажаності, а тому ці діти часто можуть бути різкими, але більше схильні казати правду.

За шкалою схильності до подолання і правил у 10 учнів (20%) було виявлено високий рівень схильності, у 28 учнів (56%) середній рівень схильності та у 12 учнів (24%) середній рівень схильності. Отже, можемо зазначити, що підлітки не мають високої схильності до порушення правил та норм.

За шкалою схильність до адиктивної поведінки у 5 учнів (10%) була виявлена висока схильність до адикції (3 учні палять, а 4 з 5 учнів вже куштували алкоголь), у 32 учнів (64%) середній рівень схильності до адикцій,

однак, серед них також є діти, які вже порушують певні норми та мають шкідливі звички. 13 учнів (26%) не схильні до адиктивної поведінки і саме серед них виявлені найкращі показники по оцінкам.

За шкалою схильність до суїцидальної поведінки високий рівень виявлено у 12 учнів (24%), а тому за цими учнями необхідно постійно наглядати, оскільки в підлітковому віці діти дуже ранимі. У 21 учня (42%) середній рівень, а у 17 учнів (34%) низький рівень схильності до суїцидальної поведінки.

За шкалою схильність до агресії та насильства у 18 учнів (36%) виявлено високу схильність до агресії, що також обумовлено станом нервової системи учнів, які живуть та навчаються в умовах війни та невизначеності. У 21 учня (42%) середній рівень, а у 11 учнів (22%) низький рівень схильності до агресії.

За шкалою вольового контролю емоційних реакцій 20 учнів (40%) мають високий рівень самоконтролю, що пояснюється також ускладненням життєвих умов та потребою пристосовуватись до зовнішніх подій. У 20 учнів (40%) середній рівень, а у 10 учнів (20%) низький рівень схильності до вольового контролю емоційних реакцій, а тому ці діти схильні до роздратованості, істерик, конфліктів.

За шкалою схильність до делінквентної поведінки було виявлено, що у 15 учнів (30%) висока схильність, що може вказувати на наявність ризикованого та протиправного поведінки у 23 учнів (46%) середній рівень, що може вказувати на можливість наявності деяких делінквентних ознак, але не настільки виражених, як у випадку з високим рівнем та у 12 учнів (24%) низький рівень, що свідчить про відсутність значущих ознак делінквентної поведінки.

Також було досліджено середні значення у підлітків, у яких було виявлено високий рівень агресивності та виявлено, що:

- найвищі показники спостерігаються в шкалах загальної агресивності, непрямой агресії, підозрливості та почуття провини (більше 50%);
- середні показники спостерігаються за шкалами фізичної агресії, роздратування та негативізму, які складають (40%);
- найнижчі показники спостерігаються за шкалами образи і вербальної агресії, які становлять 30% від загального обсягу.

Отже, серед учасників з високою агресивністю спостерігаються відмінності у виявленні різних форм агресивності. Деякі шкали, такі як загальна агресивність, непрямая агресія, підозрливість та почуття провини, виявляються особливо вираженими. У той же час, шкали образи і вербальної агресії мають менший вплив на цю групу учасників. Ці результати вказують на необхідність подальшого дослідження і розуміння різних форм агресивного поведінки в контексті даної групи.

За допомогою методики вимірювання агресивних та ворожих реакцій А. Басса та А. Дарки було досліджено рівень агресивності та ворожості підлітків (табл.2.2).

Таблиця 2.2

Оцінка рівня агресивності підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах, за методикою А. Басса та А. Дарки

Рівень агресивності	підлітки	
	осіб	%
1	2	3
Високий	13	26,00
Середній	26	52,00
Низький	11	22,00
Всього	50	100,00

Джерело: складено автором

Графічно зобразимо результати на рис.2.3.

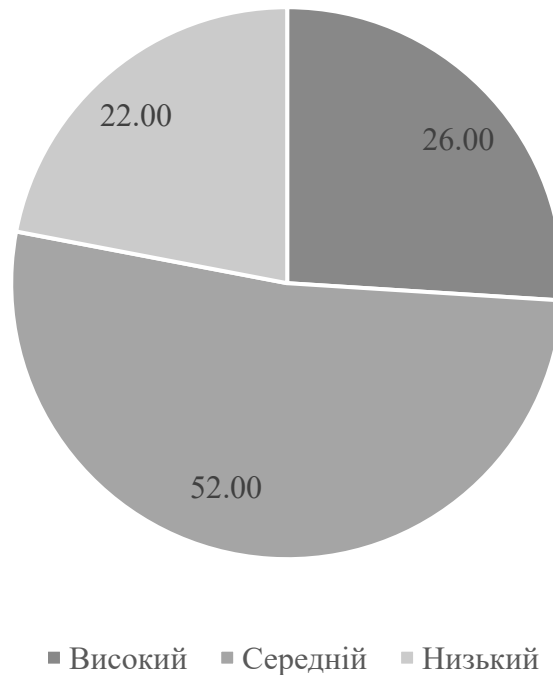

Рис.2.3. Результати оцінювання рівня агресивності підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах, за методикою А. Басса та А. Дарки

Джерело: складено автором

Отже, було виявлено, що серед 50 підлітків (учнів 7 класу) високий рівень агресивності виявлено у 13 учнів (26%). Ці підлітки схильні до конфліктів, проявляють агресію в різній формі від роздратування до прямої агресії. У деяких учнів сильно виражена образа на оточуючих, на події які відбулись та підозрілість до дорослих, тобто, діти мають явно виражені і агресивність і ворожість. Частково це обумовлене тими випробуваннями, через які дітям прийшлося пройти під час війни. Однак, 4 підлітки з високими проявами агресії не зазнали значного впливу війни та за спостереженням вчителів проявляли агресивну поведінку ще з молодших класів, а у 3 з них неповна родина та вчителі вважають, що їм не вистачає батьківської уваги. Підлітки з високими проявами агресії можуть мати складнощі в контролюванні своїх емоцій та взаємодії з оточуючими.

У 26 учнів (52%) середній (прийнятний рівень) агресивності, який проявляється найчастіше як роздратованість та вербальна агресія. Однак, рівень прояву такої агресії прийнятний та частіше ситуативний. Через сильну напругу та стреси підлітки більш агресивно реагують на будь-які зовнішні подразники, однак, назвати їх поведінку повністю агресивною не можна. Вчителі зазначають, що до війни більшість з цих учнів не була схильна до агресії взагалі та вели себе більш стримано.

У 11 учнів (22%) досліджуваних виявлено низький рівень агресивності. Ці діти не зважаючи на будь-які обставини майже не проявляють агресії, ведуть себе спокійно та доброзичливо. При цьому, у 4 учнів через війну в родині відбулись трагічні події, а тому підлітки явно знаходяться в стресовому стані, який, однак не переріс у прояви агресії, що свідчить про їх більш сформований характер та сильні вольові якості.

Також за методикою А. Басса та А. Дарки було визначено рівень ворожості підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах, а результати наведено в табл.2.3.

Таблиця 2.3

Оцінка рівня ворожості підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах, за методикою А. Басса та А. Дарки

Рівень ворожості	підлітки	
	осіб	%
1	2	3
Високий	14	28,00
Середній	26	52,00
Низький	10	20,00
Всього	50	100,00

Джерело: складено автором

Графічно зобразимо результати на рис.2.4. З табл.2.4 бачимо, у 14 учнів (28%) високий рівень ворожості, що можна пояснити тим, що діти переживають складний період в житті та більшість з них вперше опинилась в таких ситуаціях.

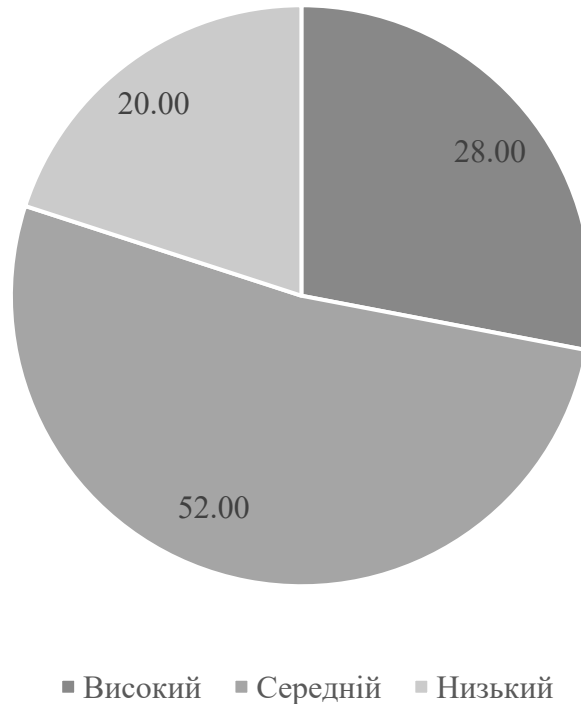

Рис.2.4. Результати оцінювання рівня ворожості підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах, за методикою А. Басса та А. Дарки

Джерело: складено автором

У деяких з учнів загинули родичі або один з батьків, а тому їх відношення до життя та очікування майбутнього сильно змінилось. Тому ці діти замкнулись в собі та мають сильно виражені почуття образи та підозрілості. Тому, своєчасне надання психологічної допомоги таким дітям дуже важливе. Їх батьки, в силу свого віку не розуміють всіх травмуючих наслідків впливу війни на учнів та їх психіку.

У 26 учнів (52%) виявлено середній рівень прояву ворожості. Ця група учнів може реагувати на певні події та ситуації, але в більшості підлітки адекватно реагують на людей та ситуації, можуть контролювати прояви своїх образ та негативізму. У 10 учнів (20%) низький рівень ворожості, такі діти доброзичливі та привітні за будь-яких обставин та легко комунікують з дорослими та ровесниками.

Розглянемо результат дослідження емоційного стану підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах за тестом Г.Ю. Айзенка (табл.2.4).

Таблиця 2.3

Результати дослідження емоційного стану підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах за тестом «Самооцінка емоційного стану» Г. Ю. Айзенка

Шкали	високий рівень		середній рівень		низький рівень		всього	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
тривожність	18	36,00	25	50,00	7	14,00	50	100,00
фрустрація	12	24,00	26	52,00	12	24,00	50	100,00
агресивність	15	30,00	24	48,00	11	22,00	50	100,00
ригідність	10	20,00	25	50,00	15	30,00	50	100,00

Джерело: складено автором

Графічно зобразимо результати на рис.2.5.

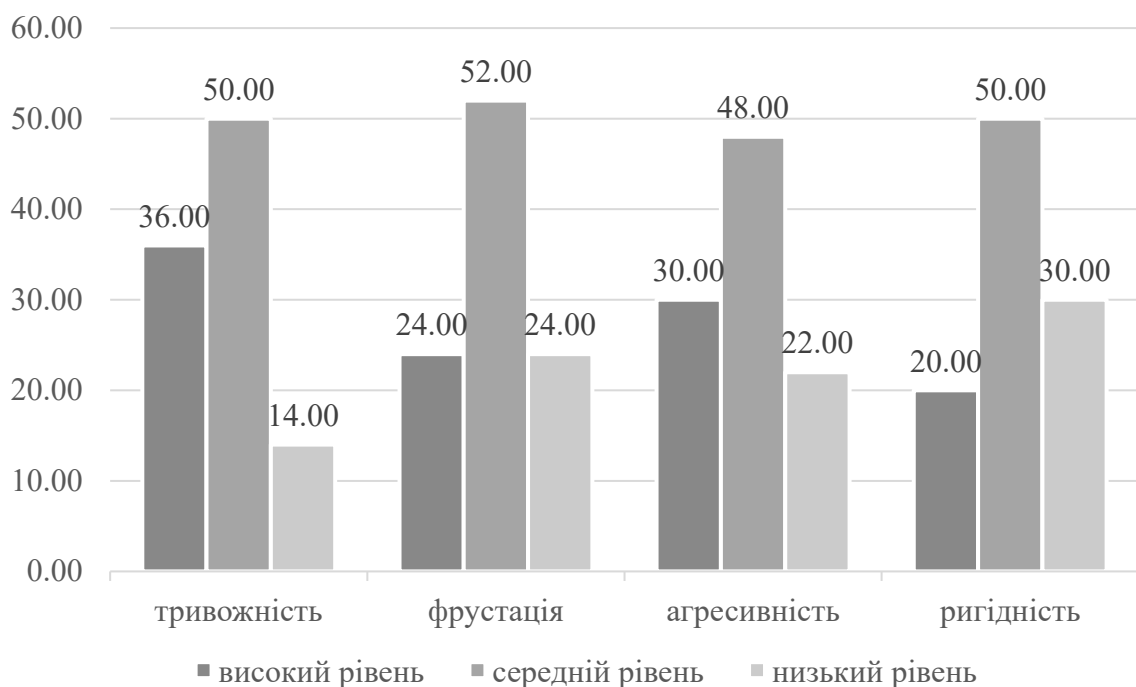

Рис. 2.5. Результати дослідження емоційного стану підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах за тестом «Самооцінка емоційного стану» Г. Ю. Айзенка

Джерело: складено автором

Як видно з рис.2.5, у 18 учнів (36%) виявлено високий рівень тривожності, у 21 учня (42%) виявлено середній рівень тривожності та у 7 учнів (14%) виявлено низький рівень тривожності. Високі показники тривожності у підлітків, окрім їх особистих факторів обумовлені тим, що в країні іде війна, м. Київ постійно зазнає ракетних атак, а час від часу через ракетні обстріли гинуть люди. Також у частини учнів батько на війні або родичі на окупованих територіях.

Високий рівень фрустрації виявлено у 12 учнів (24%), середній рівень фрустрації виявлено у 26 учнів (52%) та низький рівень фрустрації виявлено у 12 учнів (24%). Тобто, не зважаючи на складні життєві обставини більшість учнів все ж не схильні уникати труднощі.

Високий рівень агресивності виявлено у 15 учнів (30%), середній рівень агресивності виявлено у 24 учнів (48%) та низький рівень виявлено у 15 учнів (30%).

Високий рівень ригідності виявлено у 10 учнів (20%), середній рівень ригідності виявлено у 25 учнів (50%) та низький рівень виявлено у 15 учнів (30%), що свідчить про гнучкість мислення та світосприйняття учнів.

Отже, враховуючи складні життєві обставини, більшість учнів демонструють рівень адаптації та здатність справлятися з труднощами. Проте, високі рівні тривожності, фрустрації, агресивності вказують на потребу відповідного супроводу та підтримки для цих учнів. Для підтримки цих учнів важливо розробити імплементацію програм, спрямованих на зниження рівня тривожності та фрустрації, а також розвиток навичок соціальної адаптації та управління агресією.

Також було виявлено, що учні, у яких виявлено схильність до девіантної поведінки мають найвищі показники тривожності, фрустрації та агресії. Це дозволяє зробити висновок, що через негативний вплив життєвих обставин підлітків (в нашому випадку це війна та різні її наслідки) посилюється схильність учнів до девіантної поведінки. Оскільки діти не можуть самостійно справитись зі складними емоціями, то через девіантну

поведінку вони шукають спосіб для зняття напруги. Підлітки можуть використовувати девіантну поведінку як засіб вираження своїх емоцій, включаючи злість, роздратування або невдоволення, а також як спосіб знайти втіху чи контроль у ситуаціях, де вони почуваються безпорадними або незахищеними.

Висновки до другого розділу

Для організації дослідження девіантної поведінки підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах, нами було обрано методики опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки (О. М. Орел), опитувальник Басса-Дарки для діагностики агресивних та ворожих реакцій, опитувальник Г.Ю. Айзенка «Самооцінка емоційного стану».

За методикою «Визначення схильності до поведінки, що відхиляється» (А. Н. Орел) було визначено рівень домінуючих властивостей підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах: найвищі показники спостерігаються в шкалах загальної агресивності, непрямой агресії, підозрілості та почуття провини (більше 50%); середні показники спостерігаються за шкалами фізичної агресії, роздратування та негативізму, які складають (40%); найнижчі показники спостерігаються за шкалами образи і вербальної агресії, які становлять (30%).

За допомогою методики вимірювання агресивних та ворожих реакцій А. Басса та А. Дарки було досліджено рівень агресивності та ворожості підлітків та виявлено, що високий рівень агресивності у 13 учнів (26%), у 26 учнів (52%) середній (прийнятний рівень) агресивності, у 11 учнів (22%) досліджуваних виявлено низький рівень агресивності, у 14 учнів (28%) високий рівень ворожості, у 26 учнів (52%) виявлено середній рівень прояву ворожості та у 10 учнів (20%) низький рівень ворожості.

Також було досліджено емоційний стан підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах за тестом Г.Ю. Айзенка та виявлено, що у 18 учнів (36%) високий рівень тривожності, у 21 учня (42%) середній рівень

тривожності та у 7 учнів (14%) низький рівень тривожності; високий рівень фрустрації у 12 учнів (24%), середній рівень фрустрації у 26 учнів (52%) та низький рівень фрустрації у 12 учнів (24%); високий рівень агресивності у 15 учнів (30%), середній рівень агресивності у 24 учнів (48%) та низький рівень у 15 учнів (30%); високий рівень ригідності у 10 учнів (20%), середній рівень ригідності у 25 учнів (50%) та низький рівень у 15 учнів (30%), що свідчить про гнучкість мислення та світосприйняття учнів.

Також було виявлено, що учні, у яких виявлено схильність до девіантної поведінки мають найвищі показники тривожності, фрустрації та агресії. Це дозволяє зробити висновок, що через негативний вплив життєвих обставин підлітків (в нашому випадку це війна та різні її наслідки) посилюється схильність учнів до девіантної поведінки. Оскільки діти не можуть самостійно справитись зі складними емоціями, то через девіантну поведінку вони шукають спосіб для зняття напруги. Підлітки можуть використовувати девіантну поведінку як засіб вираження своїх емоцій, включаючи злість, роздратування або невдоволення, а також як спосіб знайти втіху чи контроль у ситуаціях, де вони почуваються безпорадними або незахищеними.

Враховуючи ці висновки, важливо підтримувати та надавати психологічну допомогу цим учням, працюючи з ними над розвитком емоційної стійкості, стресового управління та позитивних механізмів впорядкування. Також, важливо створювати безпечне та підтримуюче середовище, де учні можуть відчувати підтримку та розуміння, що сприяє зниженню ризику девіантної поведінки та сприяє їхньому загальному психологічному та соціальному благополуччю.

РОЗДІЛ 3

ОПИС ЗМІСТУ ПРОГРАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПРОЦЕСУ ПРОВЕДЕНОЇ РОБОТИ. АПРОБАЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

3.1. Програма психологічного супроводу підлітків, схильних до девіантної поведінки

В попередньому розділі було виявлено, що через високий рівень тривожності, викликані складними життєвими обставинами, у підлітків зростає схильність до девіантної поведінки. Оскільки в країні іде війна та не відомо, коли припиняться воєнні дії на території країни, то підлітки живуть та навчаються в стані постійного стресу. Частині учнів довелось покинути своє житло та виїхати до іншого міста, що ще більше сприяло посиленню стресу у учнів, оскільки їм потрібно адаптуватись в новому навчальному колективі.

З метою допомоги таким підліткам пропонуємо запровадити програму психологічного супроводу підлітків, схильних до девіантної поведінки

Основна мета програми полягає в тому, щоб підлітки навчалися ефективно вирішувати проблеми, розуміти та керувати своїми емоціями, розвивали позитивне спілкування та встановлювати здорові міжособистісні відносини, а також зниження рівня тривожності підлітків через складні життєві обставини.

Програма включатиме:

Індивідуальні консультації психолога з підлітками (2 рази на тиждень на території навчального закладу після занять). Проведення індивідуальних зустрічей з підлітками з метою розмови про їхні емоції, страхи, тривогу та виклики, з якими вони зіткнулися через воєнний конфлікт. Психолог надасть підтримку, допоможе розвивати стратегії адаптації та знайти способи впоратися зі стресом.

Групові заняття у формі тренінгу. Програма тренінгу буде описана далі.

Залучення батьків до психологічної допомоги підліткам. Організація зустрічей з батьками, де психолог надасть поради щодо спілкування з підлітками, розуміння їхніх емоцій та сприяння їхньому психологічному благополуччю. Батьки отримують підтримку та інструменти для створення сприятливого сімейного середовища.

Пропонуємо провести для підлітків терапевтичний тренінг корекції девіантної поведінки є ефективним психологічним підходом, спрямованим на зміну негативних паттернів поведінки та психологічних проблем у підлітків, схильних до девіантної поведінки, а також зниження рівня тривожності. Структура тренінгу представлена у табл.3.1

Таблиця 3.1

Структура та зміст тренінгових занять

Назва заняття	Мета	Вправи	Час проведення
Знайомство	Налагодження довірливих відносин, зниження напруженості	Льодовикова активність Поділитися своїми очікуваннями та страхами Визначення особистих цілей	2 години (120 хв.)
Емоційна регуляція	Виявлення та регулювання емоцій Заспокоєння нервової системи	Дихальні вправи Емоційний термометр Техніки медитації та релаксації Вправи на визначення та переключення уваги	2 години (120 хв.)
Зниження конфліктності	Розвиток навичок асертивного спілкування та вирішення конфліктів	Рольові ігри Техніки розмови та вирішення конфліктів Я-повідомлення	2 години (120 хв.)
Творче самовираження	Зниження напруженості та агресії	Малювання, ліплення, танці, музика Створення колективного творчого проекту	2 години (120 хв.)
Планування життєвого шляху	Створення особистих цілей та плану дій на майбутнє	Складання карти життєвого шляху	2 години (120 хв.)

Джерело: розроблено автором

Отже, структура програми включає:

- знайомство, налагодження довірчих відносин між тренером та групою;
- проєктивну діагностику та символічне опосередкування фрустрованих потреб;
- зниження рівня тривожності;
- опрацювання агресії як психологічного захисту;
- пошук збережених особистісних ресурсів та освоєння форм творчого самовираження у спільній творчій діяльності;
- визначення планів на життєвий шлях, корегування особистих цілей.

Розглянемо деякі вправи із тренінгової програми.

Вправа «Льодовикова активність»

Порядок виконання вправи:

1. Попросіть учасників уявити, що вони є часткою великого льодовика, який знаходиться на краю океану.
2. Попросіть учасників по черзі описати свої характеристики та якості, що символізують їхню особистість. Наприклад, які вміння, таланти, цінності або риси характеру вони мають.
3. Попросіть учасників по черзі назвати характеристики інших учасників, які їм сподобалися або якими вони захоплені. Це може бути щось, що вони помітили під час тренінгу або поза ним.

Після того, як всі учасники отримують позитивні відгуки від інших, проведіть коротку розмову про те, як їхні сильні сторони можуть бути використані для розвитку, підтримки і позитивного внеску в групу та оточуюче середовище.

Рефлексія: Завершіть вправу запитаннями для рефлексії, такими як: «Які враження ви отримали від цієї активності?», «Чи змінилось ваше сприйняття себе та інших через цю вправу?».

Ця вправа сприяє підвищенню самооцінки, підтримці взаємодії та взаєморозуміння учасників групи.

Вправа «Емоційний термометр»

Розмістіть на дошці або на видимому місці макет термометра з різними емоційними станами, наприклад, від -5 до +5. Попросіть учасників уявити, що вони є термометром, який вимірює їхні емоційні стани. Дайте їм кілька хвилин, щоб відчути свої емоції та зрозуміти, як вони впливають на їхнє тіло та настрій. Попросіть учасників обрати одну зі своїх емоцій, яку вони хочуть висловити та визначити на емоційному термометрі. Наприклад, якщо вони відчувають радість, то можуть помістити показник термометра на +3. Попросіть учасників поділитися своєю обраною емоцією та пояснити, що її викликало. Дайте їм можливість вільно висловити свої почуття та думки.

Після того, як учасники виразили свої емоції, попросіть їх помістити показник термометра на ту точку, на яку вони б хотіли змінити свою емоцію. Це може бути більш позитивна або менша негативна точка на термометрі. Запропонуйте учасникам поділитися своїми ідеями та стратегіями, які можуть допомогти їм досягти бажаної зміни емоційного стану. Наприклад, це можуть бути розмірковування над позитивними аспектами ситуації, знаходження позитивних моментів у житті, використання релаксаційних технік або розмова з довіреною особою.

Рефлексія: Завершіть вправу запитаннями для рефлексії, наприклад: «Як ви почулися, виражаючи свої емоції?», «Чи змінилося ваше сприйняття емоцій після цієї вправи?», «Які стратегії регулювання емоцій вам здаються найефективнішими?»

Ця вправа допомагає учасникам стати більш свідомими щодо своїх емоцій, виразити їх та знайти способи регулювання емоційного стану. Вона сприяє розвитку навичок саморегуляції та покращує емоційну грамотність підлітків.

Вправа «Я-повідомлення»

Поясніть учасникам, що «Я-повідомлення» - це спосіб висловлення своїх почуттів, потреб та обізнаності про власні межі без звинувачень та

конфлікту. Це дозволяє ефективно комунікувати свої потреби та встановлювати здорові міжособистісні відносини.

Розкажіть учасникам, що вони будуть виконувати роль «відправника» та «одержувача» повідомлення. Вказівки можуть бути такими: «Виберіть партнера і визначте, хто буде відправником, а хто одержувачем повідомлення». Попросіть «відправника» сформулювати свої почуття та потреби щодо певної ситуації. Наприклад, «Я відчуваюсь сумно, коли ти не відповідаєш на мої повідомлення, і мені потрібна більша увага та спілкування з твого боку». Попросіть «одержувача» уважно слухати повідомлення та повідомити, що вони почули. Вони можуть повторити зміст повідомлення або використати фразу «Я розумію, що ти відчуваєшся сумно і хочеш більше уваги та спілкування».

Після того, як «одержувач» повідомив, що вони почули, попросіть їх висловити емпатію і визнання щодо почуттів та потреб «відправника». Наприклад, «Розумію, що для тебе важлива увага та спілкування, і я готовий попрацювати над цим». Запросіть «відправника» уточнити свої потреби або дати додаткову інформацію. Наприклад, «Якби ти міг/могла більше уважати на мої повідомлення? Чи є щось конкретне, що я міг/могла б робити, щоб поліпшити нашу комунікацію?».

Разом з учасниками обговоріть можливі рішення або способи задоволення потреб «відправника». Сприяйте виробленню взаєморозуміння та пошуку компромісу. Завершіть вправу, запропонувавши учасникам спробувати реалізувати узгоджені рішення в практичному житті або рольових ситуаціях.

Вправа «Я-повідомлення» допомагає підліткам виражати свої почуття та потреби зрозуміло та конструктивно. Вона сприяє покращенню способів комунікації, встановленню здорових міжособистісних зв'язків та розвитку навичок ефективної взаємодії з іншими людьми.

Отже, з метою надання психологічного супроводу підлітків, схильних до девіантної поведінки, пропонуємо програму, яка включатиме індивідуальні

консультації, психологічний тренінг та залучення батьків для допомоги підліткам. Психологічний тренінг розрахований на 10 годин та проводився протягом 5 окремих занять, під час яких підлітки, які мають схильність до девіантної поведінки та високий рівень тривожності, поступово працювали під контролем тренера (психолога) над зниженням рівня стресу та агресії, формуванням соціально прийнятної поведінки.

3.2. Результати апробації запропонованої програми та її вплив на прояви девіантної поведінки підлітків

Після проведення психологічного тренінгу для 46 учнів (хоча і деякі учні мають низький рівень схильності до девіантної поведінки. Але також знаходяться в умовах стресу, а тому потребують психологічної допомоги). Оскільки участь в тренінгу була добровільною, то з 50 учнів 46 дали згоду та прийняли участь в тренінгу. Окрім того, 19 учнів відвідувало особисті консультації психолога протягом місяця. Для батьків учнів було проведено 2 зустрічі, на яких психолог висловив рекомендації з надання психологічної допомоги дітям в повсякденному житті та пояснив важливість психологічної підтримки підлітків з боку родини.

Після проведення заходів з психологічної допомоги підліткам, які перебувають в складних життєвих обставинах (тренінг, індивідуальні консультації, зустрічі з батьками) було проведено повторне дослідження показників девіантної поведінки та емоційного стану підлітків.

Результати повторного дослідження підлітків за методикою «Визначення схильності до поведінці, що відхиляється» (А. Н. Орел) наведено в табл.3.2.

Для порівняння показників з результатами, отриманими до проведення формувального експерименту, наведемо результати на рис.3.1.

Рівень домінуючих властивостей підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах, за шкалами за методикою «Визначення схильності до поведінці, що відхиляється» (А. Н. Орел) після надання їм психологічної допомоги (тренінг, індивідуальні консультації, зустрічі з батьками)

Шкали	високий рівень		середній рівень		низький рівень		всього	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Шкала установки на соціально-бажані відповіді	19	38,00	15	30,00	16	32,00	50	100,00
Шкала схильності до подолання норм і правил	6	12,00	25	50,00	19	38,00	50	100,00
Шкала схильності до адиктивної поведінки	1	2,00	30	60,00	19	38,00	50	100,00
Шкала схильності до суїцидальної поведінки	4	8,00	23	46,00	23	46,00	50	100,00
Шкала схильності до агресії та насильства	9	18,00	17	34,00	24	48,00	50	100,00
Шкала вольового контролю емоційних реакцій	11	22,00	21	42,00	18	36,00	50	100,00
Шкала схильності до деліквентної поведінки	6	12,00	25	50,00	19	38,00	50	100,00

Джерело: складено автором

З рис.3.1 бачимо, що за всіма шкалами спостерігається покращення показників та після проведення заходів з надання підліткам психологічної допомоги (тренінг, індивідуальні консультації, зустрічі з батьками).

Було виявлено, що за службовою шкалою (соціальною бажаністю) у 19 підлітків (38%), високий рівень прагнення показати себе в гарному світі. У 15 учнів (30%) середній рівень соціальної бажаності та у 16 учнів (32%) низький рівень соціальної бажаності.

За шкалою схильності до подолання і правил у 6 учня (2%) було виявлено високий рівень схильності (до того ж, цей підліток не відвідував тренінги та індивідуальні консультації психолога, атому необхідно звернути увагу на родину підлітка), у 30 учнів (60%) середній рівень схильності та у 19 учнів (38%) середній рівень схильності.

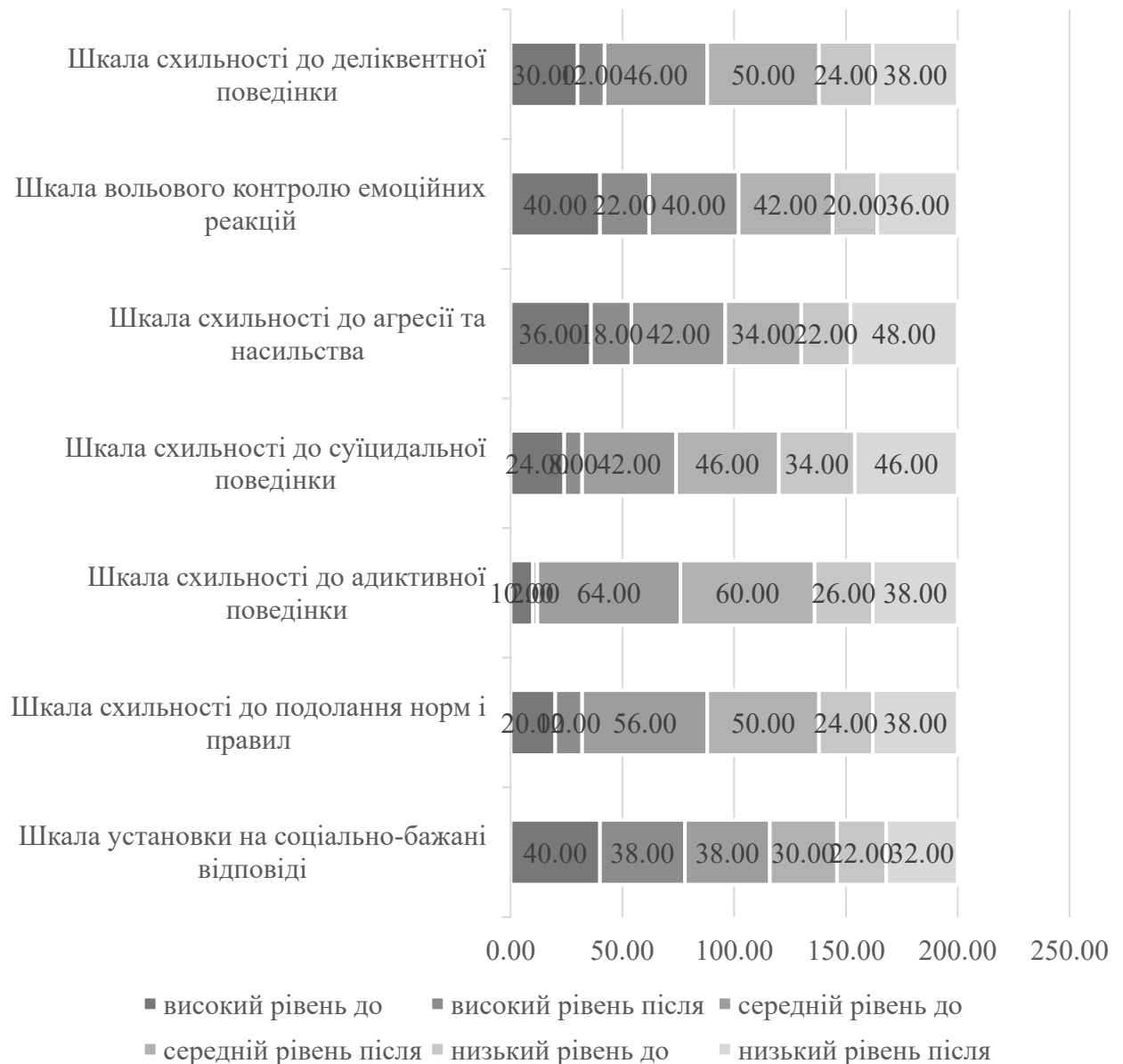

Рис.3.1. Рівень домінуючих властивостей підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах, за шкалами за методикою «Визначення схильності до поведінці, що відхиляється» (А. Н. Орел) після надання їм психологічної допомоги (тренінг, індивідуальні консультації, зустрічі з батьками)

Джерело: складено автором

За шкалою схильність до адиктивної поведінки у 1 учнів (10%) була виявлена висока схильність до адикції (3 учні палять, а 4 з 5 учнів вже куштували алкоголь), у 32 учнів (64%) середній рівень схильності до адикцій, та у 19 учнів (38%) низький рівень. За шкалою схильність до суїцидальної

поведінки високий рівень виявлено у 4 учнів (8%), у 23 учнів (46%) середній рівень та у 23 учнів (46%) низький рівень схильності до суїцидальної поведінки. За шкалою схильність до агресії та насильства у 9 учнів (18%) виявлено високу схильність до агресії, у 17 учнів (34%) середній рівень, а у 24 учнів (48%) низький рівень схильності до агресії. За шкалою вольового контролю емоційних реакцій 11 учнів (22%) мають високий рівень самоконтролю, у 21 учня (42%) середній рівень, а у 18 дітей (36%) низький рівень схильності до вольового контролю емоційних реакцій. За шкалою схильність до делінквентної поведінки було виявлено, що у 6 учнів (12%) висока схильність, у 25 учнів (50%) середній рівень та у 19 учнів (38%) низький рівень, що свідчить про відсутність значущих ознак делінквентної поведінки.

Отже, проведення запропонованої програми психологічного супроводу підлітків, схильних до девіантної поведінки, позитивно вплинуло на девіантні схильності підлітків.

За допомогою методики вимірювання агресивних та ворожих реакцій А. Басса та А. Дарки було досліджено рівень агресивності підлітків після проведення програми психологічного супроводу підлітків, схильних до девіантної поведінки (табл.3.3).

Таблиця 3.3

Оцінка рівня агресивності підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах, за методикою А. Басса та А. Дарки після проведення програми психологічного супроводу підлітків, схильних до девіантної поведінки

Рівень агресивності	до експерименту		після експерименту	
	осіб	%	осіб	%
Високий	13	26,00	7	14,00
Середній	26	52,00	24	48,00
Низький	11	22,00	19	38,00
Всього	50	100,00	50	100,00

Джерело: складено автором

З табл.3.3. бачимо, що рівень агресивності підлітків знизився, а саме: високий рівень вираженості агресії до проведення експерименту був виявлений у 13 підлітків (26%), а після проведення експерименту тільки у 7 підлітків (14%).

За допомогою методики вимірювання агресивних та ворожих реакцій А. Басса та А. Дарки було досліджено рівень ворожості підлітків після проведення програми психологічного супроводу підлітків, схильних до девіантної поведінки (табл.3.4).

Таблиця 3.4

Оцінка рівня ворожості підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах, за методикою А. Басса та А. Дарки після проведення програми психологічного супроводу підлітків, схильних до девіантної поведінки

Рівень ворожості	до експерименту		після експерименту	
	осіб	%	осіб	%
Високий	14	28,00	8	16,00
Середній	26	52,00	21	42,00
Низький	10	20,00	21	42,00
Всього	50	100,00	20	100,00

Джерело: складено автором

З табл.3.4. бачимо, що рівень ворожості підлітків знизився, до експерименту високий рівень прояву ворожості було виявлено у 14 учнів (28%), а після проведення експерименту тільки у 8 учнів (16%).

Відповідно, можемо зробити висновок про позитивний вплив програми психологічного супроводу підлітків, схильних до девіантної поведінки на рівень агресивності та ворожості підлітків.

Наведемо результат дослідження емоційного стану підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах за тестом Г.Ю. Айзенка після проведення програми психологічного супроводу підлітків, схильних до девіантної поведінки, а результати наведено в табл.3.5.

Результати дослідження емоційного стану підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах за тестом «Самооцінка емоційного стану» Г. Ю. Айзенка після проведення програми психологічного супроводу підлітків, схильних до девіантної поведінки

до експерименту						
Шкали	високий рівень		середній рівень		низький рівень	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
тривожність	18	36,00	25	50,00	7	14,00
фрустрація	12	24,00	26	52,00	12	24,00
агресивність	15	30,00	24	48,00	11	22,00
ригідність	10	20,00	25	50,00	15	30,00
після експерименту						
Шкали	високий рівень		середній рівень		низький рівень	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
тривожність	7	14,00	32	64,00	11	22,00
фрустрація	7	14,00	29	58,00	14	28,00
агресивність	6	12,00	29	58,00	15	30,00
ригідність	5	10,00	28	56,00	17	34,00

Джерело: складено автором

Отже, показники високого рівня тривожності знизились з 36% до 14%, високого рівня фрустрації з 24% до 14%, високого рівня агресивності з 30% до 12%, високого рівня ригідності з 20% до 10%. Тобто, програма психологічного супроводу підлітків, схильних до девіантної поведінки мала позитивний вплив на емоційний стан підлітків.

3.3. Методичні рекомендації вчителям, батькам і психологам з питань психологічної допомоги підліткам, які перебувають в складних життєвих обставинах

Педагогічна діяльність з профілактики девіантної поведінки неповнолітніх (педагогічна профілактика) полягає у проектуванні педагогічними суб'єктами такого освітнього середовища, взаємодіючи з яким, підліток безперервно і поступово розвиватиметься як особистість, уникаючи

ситуації. Орієнтовна основа такої діяльності може бути подана у вигляді таблиці (дод.Г). Розглянемо послідовність необхідних педагогічних процесів:

1. Діагностика переважаючого типу ситуації взаємодії підлітка з освітнім (сімейним, шкільним) середовищем та відповідного рівня його суб'єктної позиції у вигляді спостережень, бесід, аналізу педагогічної документації, результатів психологічних досліджень.

2. Проектування (визначення та забезпечення) відповідної позиції підлітка набору розвиваючих стимулів та можливостей освітнього середовища, елімінація можливих ситуаційних ризиків дезадаптації.

3. Моніторинг активності підлітка у середовищі та релевантні дії:

- у разі труднощів коригування параметрів освітнього середовища (її «індивідуальне доналаштування»);
- у разі поступального розвитку підлітка (розвитку його суб'єктної позиції) фіксація переходу до ситуації наступного типу.

4. При успішному проходженні неповнолітнім всіх чотирьох типів ситуацій в освітньому середовищі та досягненні ним позиції суб'єкта саморегуляції потрібне якісне оновлення середовища превентивного виховання та організація педагогом нового циклу взаємодії особистості, що розвивається, із зміненим середовищем.

Основна роль вчителів у наданні психологічної допомоги підліткам, які перебувають в складних життєвих обставинах, полягає в створенні підтримуючого і сприятливого навчального середовища.

Сформуємо рекомендації для вчителів щодо психологічної допомоги підліткам, які перебувають в складних життєвих обставинах:

- будьте емоційно доступними: Проявляйте емпатію, розуміння та турботу щодо підлітків. Показуйте, що ви зацікавлені в їхньому добробуті та готові допомогти;
- слухайте і виявляйте інтерес. Відводьте час для прослуховування підлітків, їхніх проблем, думок та почуттів. Покажіть їм, що ви цікавитесь їхнім досвідом та їхніми потребами;

- визначте ресурси та підтримку. Допоможіть підліткам знайти ресурси і підтримку, які можуть допомогти їм у подоланні труднощів. Це можуть бути шкільні ресурси, позашкільні програми, соціальні служби або психологічні служби;
- проводьте профілактичні заняття. Організуйте заняття, присвячені здоров'ю та психологічному благополуччю, щоб підтримати підлітків у розвитку навичок саморегуляції, стресового менеджменту та соціальної взаємодії;
- співпрацюйте з психологом та іншими спеціалістами. Звертайтеся до психологічної служби школи або до зовнішніх психологічних ресурсів для отримання порад та підтримки у роботі з підлітками.

Основна роль батьків у наданні психологічної допомоги підліткам полягає в створенні підтримуючого та безпечного домашнього середовища.

Розглянемо рекомендацій для батьків:

- створіть відкрите спілкування. Забезпечте відкритий канал спілкування з підлітком. Створіть атмосферу, в якій він почувається комфортно висловлювати свої почуття, думки та проблеми. Слухайте його без засудження та критики;
- будьте емоційно присутні. Виявляйте інтерес до емоційного стану підлітка і давайте йому можливість розмовляти про свої почуття. Показуйте співчуття та розуміння;
- підтримуйте самостійність. Допомагайте підлітку розвивати навички самостійності та прийняття рішень. Давайте йому можливість вирішувати проблеми самостійно, але бути його підтримкою, якщо він цього потребує;
- створіть режим і стабільність. Забезпечте регулярний розклад дня, що включає час для навчання, відпочинку, фізичної активності та сімейного спілкування. Режим допоможе підтримувати стабільність та добробут підлітка;

- встановлюйте межі та правила. Визначте чіткі межі та правила вдома, що допоможе підлітку розуміти очікування та встановлювати гармонійні міжособистісні відносини;
- звертайте увагу на самопізнання. Сприяйте розвитку самопізнання у підлітка, допомагайте йому розуміти власні потреби, цінності та мотивацію. Підтримуйте його у процесі виявлення власної особистості та самовизначення;
- стимулюйте позитивну самооцінку. Підкреслюйте позитивні риси та досягнення підлітка. Розпізнавайте його зусилля та надавайте підтримку під час переживання труднощів. Створюйте атмосферу підтримки та прийняття;
- розбудовуйте навички копіngu. Допомагайте підлітку розвивати ефективні стратегії копіngu (способи впоратися зі стресом) для подолання життєвих труднощів. Навчіть його впевнено вирішувати проблеми, розробляти плани та шукати підтримку від інших.

Практичним психологам, особливо шкільним в роботі з підлітками, які перебувають у складних життєвих обставинах необхідно дотримуватись таких рекомендацій:

- встановіть довірчі стосунки. Створіть безпечну та довірливу атмосферу для підлітка, де він почувається комфортно висловлювати свої емоції та думки. Покажіть інтерес до його життєвого досвіду, проявляйте емпатію та співчуття.
- врахуйте індивідуальні особливості. Кожен підліток унікальний, тому важливо бути гнучким і адаптувати свій підхід до конкретних потреб та особистості кожного підлітка. Враховуйте його вікові особливості, розвиток та контекст його життя.
- стимулюйте самостійність та розвиток навичок. Допомагайте підлітку розробляти навички самостійності, саморегуляції та прийняття рішень. Розвивайте його вміння аналізувати ситуації, шукати рішення та долати труднощі.

- використовуйте різноманітні методи та техніки. Використовуйте широкий спектр методів і технік психологічної роботи, таких як ігрова терапія, мистецтвотерапія, психодрама, когнітивно-поведінкова терапія тощо. Підбирайте ті, які відповідають потребам та можливостям підлітка.
- розвивайте навички копінгу та регуляції емоцій. Допомагайте підлітку виробляти здорові стратегії копінгу для подолання стресу та важкостей. Навчайте його вмінню регулювати свої емоції, розпізнавати їх, виражати та керувати ними. Допомагайте підлітку розуміти зв'язок між думками, почуттями та поведінкою.
- забезпечуйте конфіденційність та приватність. Гарантуйте конфіденційність і приватність інформації, яку підліток довіряє вам. Поясніть, що ви повідомите тільки ту інформацію, яка є необхідною для надання підтримки та допомоги.
- включайте сім'ю та оточення підлітка. Розумійте, що підтримка підлітка має бути комплексною. Спілкуйтеся з батьками, вчителями та іншими членами сім'ї, щоб отримати повну картину і допомогти визначити найефективніші шляхи підтримки.

Слід зазначити, що особливу увагу корекційної роботи з девіантними підлітками приділяється сім'ї, оскільки ефективність роботи залежить від успішного впливу прямих і непрямих методів на сім'ї старшокласників. Таким чином, прямий вплив може бути як психологічним вихованням батьків, так і непрямим впливом на сімейні та шкільні відносини через роботу з ними.

Висновки до розділу 3

З метою надання психологічного супроводу підлітків, схильних до девіантної поведінки, пропонуємо програму, яка включатиме індивідуальні консультації, психологічний тренінг та залучення батьків для допомоги підліткам. Психологічний тренінг розрахований на 10 годин та проводився протягом 5 окремих занять, під час яких підлітки, які мають схильність до

девіантної поведінки та високий рівень тривожності, поступово працювали під контролем тренера (психолога) над зниженням рівня стресу та агресії, формуванням соціально прийнятної поведінки.

Результати повторного дослідження підлітків за методикою «Визначення схильності до поведінці, що відхиляється» (А. Н. Орел) показали, що всіма шкалами спостерігається покращення показників та після проведення заходів з надання підліткам психологічної допомоги (тренінг, індивідуальні консультації, зустрічі з батьками).

За допомогою методики вимірювання агресивних та ворожих реакцій А. Басса та А. Дарки було досліджено рівень агресивності підлітків після проведення програми психологічного супроводу підлітків, схильних до девіантної поведінки та виявлено, що рівень агресивності підлітків знизився, а саме: високий рівень вираженості агресії до проведення експерименту був виявлений у 13 підлітків (26%), а після проведення експерименту тільки у 7 підлітків (14%), рівень ворожості підлітків знизився, до експерименту високий рівень прояву ворожості було виявлено у 14 учнів (28%), а після проведення експерименту тільки у 8 учнів (16%).

Також показники високого рівня тривожності знизились з 36% до 14%, високого рівня фрустрації з 24% до 14%, високого рівня агресивності з 30% до 12%, високого рівня ригідності з 20% до 10%. Тобто, програма психологічного супроводу підлітків, схильних до девіантної поведінки мала позитивний вплив на емоційний стан підлітків.

Педагогічна діяльність з профілактики девіантної поведінки неповнолітніх (педагогічна профілактика) полягає у проектуванні педагогічними суб'єктами такого освітнього середовища, взаємодіючи з яким, підліток безперервно і поступово розвиватиметься як особистість, уникаючи ситуації. Було складені рекомендації батькам, вчителям та психологам щодо психологічної допомоги підліткам, які перебувають в складних життєвих обставинах. Особливу увагу корекційної роботи з девіантними підлітками приділяється сім'ї, оскільки ефективність роботи залежить від успішного

впливу прямих і непрямих методів на сім'ї старшокласників. Таким чином, прямий вплив може бути як психологічним вихованням батьків, так і непрямим впливом на сімейні та шкільні відносини через роботу з ними.

ВИСНОВКИ

Для досягнення мети було визначено поняття, сутність та види девіантної поведінки; розглянуто особливості девіантної поведінки підлітків; описано засоби профілактики щодо попередження девіантних проявів у підлітків; визначено методики та порядок організації дослідження девіантної поведінки підлітків; проведено аналіз та інтерпретацію отриманих результатів; розроблено програму психологічного супроводу підлітків, схильних до девіантної поведінки; визначено результати апробації запропонованої програми та її вплив на прояви девіантної поведінки підлітків; складено методичні рекомендації вчителям, батькам і психологам з питань психологічної допомоги підліткам, які перебувають в складних життєвих обставинах та зроблені такі висновки:

1. Девіантна поведінка – це поняття досить багатостороннє, що представляє собою різноманітні явища, які завжди відповідають вимогам і очікуванням оточуючих. У повсякденному розумінні основних типів девіантної поведінки найчастіше мається на увазі правопорушення, проституція, алкоголізм і наркоманія, але ці далеко ще не всі варіанти такої поведінки – це найзрозуміліші і погані прояви. Девіантна поведінка може мати позитивну форму (конформізм), і в даному випадку це означає, що вона не буде шкодити суспільству доти, доки не вийде з-під контролю. Контролювати поведінку можуть встановлені соціальні норми, встановлені суспільством та державою, і є загальноприйнятими та обов'язковими для кожного члена суспільства.

2. Підлітковий період – період становлення свого «Я», період у якому значущими є саме однолітки, і правила референтних груп. Останнім часом спостерігається значне зростання різноманітних проявів девіантної поведінки серед підлітків.

3. Особливості психологічного та фізичного розвитку підлітків обумовлює сензитивність до формування девіантної поведінки, що

обумовлено такими причинами: у цей період відбувається активне встановлення самооцінки та самоствердження особистості, також у підлітковому віці активно відбувається процес сепарації, у підлітковому віці налагоджуються взаємини з однолітками, соціальними ролями. У зв'язку з особливостями психологічного та фізичного характеру групу ризику з точки зору схильності до девіантної поведінки складають особи підліткового віку. Під психологічною корекцією та профілактикою девіантної поведінки розуміється комплекс взаємопов'язаних та взаємозумовлених соціальних, педагогічних та психологічних процедур, спрямованих на регулювання мотивації, поведінки, відносини та ціннісної системи особистості, за допомогою яких мають бути змінені внутрішні мотиви, що впливають на якості особистості та ставлення до соціальної поведінки. Вважається, що позитивне ставлення до правових норм є найважливішим фактором психологічної профілактики девіантної поведінки старшокласників – це основні компоненти установок, які мають бути змінені, щоб ефективно впливати на них у процесі корекційно-профілактичної роботи [5]. Результатом цієї роботи є профілактика та попередження девіантної поведінки старшокласників.

4. Для організації дослідження девіантної поведінки підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах, нами було обрано методики опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки (О. М. Орел), опитувальник Басса-Дарки для діагностики агресивних та ворожих реакцій, опитувальник Г.Ю. Айзенка «Самооцінка емоційного стану».

5. За методикою «Визначення схильності до поведінки, що відхиляється» (А. Н. Орел) було визначено рівень домінуючих властивостей підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах: найвищі показники спостерігаються в шкалах загальної агресивності, непрямой агресії, підозрливості та почуття провини (більше 50%); середні показники спостерігаються за шкалами фізичної агресії, роздратування та негативізму, які складають (40%); найнижчі показники спостерігаються за шкалами образи і

вербальної агресії, які становлять (30%). За допомогою методики вимірювання агресивних та ворожих реакцій А. Басса та А. Дарки було досліджено рівень агресивності та ворожості підлітків та виявлено, що високий рівень агресивності у 13 учнів (26%), у 26 учнів (52%) середній (прийнятний рівень) агресивності, у 11 учнів (22%) досліджуваних виявлено низький рівень агресивності, у 14 учнів (28%) високий рівень ворожості, у 26 учнів (52%) виявлено середній рівень прояву ворожості та у 10 дітей (20%) низький рівень ворожості. Також було досліджено емоційний стан підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах за тестом Г.Ю. Айзенка та виявлено, що у 18 учнів (36%) високий рівень тривожності, у 21 учня (42%) середній рівень тривожності та у 7 учнів (14%) низький рівень тривожності; високий рівень фрустрації у 12 учнів (24%), середній рівень фрустрації у 26 учнів (52%) та низький рівень фрустрації у 12 учнів (24%); високий рівень агресивності у 15 учнів (30%), середній рівень агресивності у 24 учнів (48%) та низький рівень у 15 учнів (30%); високий рівень ригідності у 10 учнів (20%), середній рівень ригідності у 25 учнів (50%) та низький рівень у 15 учнів (30%), що свідчить про гнучкість мислення та світосприйняття учнів. Також було виявлено, що учні, у яких виявлено схильність до девіантної поведінки мають найвищі показники тривожності, фрустрації та агресії. Це дозволяє зробити висновок, що через негативний вплив життєвих обставин підлітків (в нашому випадку це війна та різні її наслідки) посилюється схильність дітей до девіантної поведінки. Оскільки діти не можуть самостійно справитись зі складними емоціями, то через девіантну поведінку вони шукають спосіб для зняття напруги. Підлітки можуть використовувати девіантну поведінку як засіб вираження своїх емоцій, включаючи злість, роздратування або невдоволення, а також як спосіб знайти втіху чи контроль у ситуаціях, де вони почуваються безпорадними або незахищеними.

6. З метою надання психологічного супроводу підлітків, схильних до девіантної поведінки, пропонуємо програму, яка включатиме індивідуальні консультації, психологічний тренінг та залучення батьків для допомоги

підліткам. Психологічний тренінг розрахований на 10 годин та проводився протягом 5 окремих занять, під час яких підлітки, які мають схильність до девіантної поведінки та високий рівень тривожності, поступово працювали під контролем тренера (психолога) над зниженням рівня стресу та агресії, формуванням соціально прийнятної поведінки.

7. Результати повторного дослідження підлітків за методикою «Визначення схильності до поведінці, що відхиляється» (А. Н. Орел) показали, що всіма шкалами спостерігається покращення показників та після проведення заходів з надання підліткам психологічної допомоги (тренінг, індивідуальні консультації, зустрічі з батьками). За допомогою методики вимірювання агресивних та ворожих реакцій А. Басса та А. Дарки було досліджено рівень агресивності підлітків після проведення програми психологічного супроводу підлітків, схильних до девіантної поведінки та виявлено, що рівень агресивності підлітків знизився, а саме: високий рівень вираженості агресії до проведення експерименту був виявлений у 13 підлітків (26%), а після проведення експерименту тільки у 7 підлітків (14%), рівень ворожості підлітків знизився, до експерименту високий рівень прояву ворожості було виявлено у 14 учнів (28%), а після проведення експерименту тільки у 8 учнів (16%). Також показники високого рівня тривожності знизились з 36% до 14%, високого рівня фрустрації з 24% до 14%, високого рівня агресивності з 30% до 12%, високого рівня ригідності з 20% до 10%. Тобто, програма психологічного супроводу підлітків, схильних до девіантної поведінки мала позитивний вплив на емоційний стан підлітків.

8. Педагогічна діяльність з профілактики девіантної поведінки неповнолітніх (педагогічна профілактика) полягає у проектуванні педагогічними суб'єктами такого освітнього середовища, взаємодіючи з яким, підліток безперервно і поступово розвиватиметься як особистість, уникаючи ситуації. Було складені рекомендації батькам, вчителям та психологам щодо психологічної допомоги підліткам, які перебувають в складних життєвих обставинах. Особливу увагу корекційної роботи з девіантними підлітками

приділяється сім'ї, оскільки ефективність роботи залежить від успішного впливу прямих і непрямих методів на сім'ї старшокласників. Таким чином, прямий вплив може бути як психологічним вихованням батьків, так і непрямим впливом на сімейні та шкільні відносини через роботу з ними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» від 21.06.2001 р. № 2558-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text> (дата звернення: 24.04.2023).
2. Андрусишин Р. М. Аналіз особливостей розвитку девіантної поведінки підлітків. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2022. № 69. С.13-19.
3. Басенко О. М. Психосоціальні передумови розвитку життєстійкості у підлітків в умовах воєнного конфлікту. Український психологічний журнал. 2019. № 2 (12). С. 27-48.
4. Бекас О.О. Лабораторний практикум з курсу вікової анатомії та фізіології. ВДПУ ім. М. Коцюбинського. 2020, 148 с.
5. Белякова С.М. Соціально-психологічні особливості розвитку особистості дітей підліткового віку. Актуальні проблеми сучасної психології: шляхи становлення особистості, 14-16 травня 2019 р.; I Міжнародна науково-практична конференція учнівської молоді, студентів, аспірантів, молодих учених та науковців. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 23-27.
6. Березовська Л. І., Юрков О. С. Психологія конфлікту : навч.-метод. посіб. Мукачево : МДУ, 2016. 201 с.
7. Близнюкова О. Психологічний аналіз чинників кризи підліткового віку. Проблеми сучасної психології. 2019. № (8). URL: <http://journals.uran.ua/index.php/2227-6246/article/view/162008/160997> (дата звернення 23.04.2023).
8. Василевська О. І., Дворніченко Л. Л. Казкотерапія як засіб психологічної роботи з різними віковими категоріями. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки.* № 6. 2020. С. 24 – 32.
9. Вовченко О. А. Специфіка кризи підліткового віку осіб із порушеннями інтелектуального розвитку. Наукові записки Національного

університету «Острозька академія». Серія «Психологія» : науковий журнал. 2021. № 13. С. 30–38.

10. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків. У 2 ч. Ч. 2. Практична частина. Київ, 2016. 193 с.

11. Дубчак Г.М. Акцентуації характеру в контексті стресостійкості особистості. *Технології розвитку інтелекту*. 2016. Т. 2. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2016_2_2_4 (дата звернення 17.05.2023).

12. Дячок О.В. Соціально-психологічний тренінг для підлітків, спрямований на профілактику та подолання негативних проявів переживання самотності. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2020. № 6. С. 23-31.

13. Ілляшенко Т. Гіперактивна дитина. Психологічний супровід у навчальному закладі. Київ : Шкільний світ, 2017. 88с.

14. Золотова Г. Д. Соціально-педагогічна профілактика адиктивної поведінки неповнолітніх : курс лекцій. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2008. 113 с.

15. Калюжна Є. М. Психологічні особливості формування Я-концепції у старшому шкільному віці. *Актуальні проблеми педагогіки, психології та професійної освіти: електронний науковий журнал. Запоріжжя*, 2016. № 1. URL: <http://journals.urau.ua/apppfo/article/view/59868/55658> (дата звернення 23.04.2023).

16. Ком'яга А. В., Головка В. М. Проблема поведінкової девіації молоді та профілактика девіантної поведінки неповнолітніх. *Правова система: теорія і практика*. 2022. № 4. С. 118-122.

17. Корнєщук В. В., Волошенко М. О., Олло В. П. Профілактика та корекція девіантної поведінки підлітків : навч. посіб. Херсон : Олді плюс, 2021. 136 с.

18. Кошова І. В., Кресан О. Д. Психологія девіантної поведінки: Навчально-методичний посібник. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 226 с.

19. Кузьменко В. В., Диса О. В., Шинкаренко І. О. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2019. 68 с.
20. Кушнір Ю. В., Оверчук В.А., Шпортун О.М. Вікова та спеціальна психологія: навчальний посібник. Вінниця: Центр оперативного друку «Документ Принт»., 2020. 384 с.
21. Лазор К.П. Основні теоретичні підходи до розуміння причин девіантної поведінки підлітків. Габітус. 2021. № 21. С. 72-76.
22. Левус, Н., Ткачук, Е. Схильність осіб з різними акцентуаціями характеру до певного стилю поведінки у конфлікті. *Молодий вчений*. 2021. № 8 (96). С. 25-29.
23. Лобанова А. С., Калашнікова Л. В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Каравела, 2017. 470 с.
24. Лящук О. С., Супрун М. О. Сутність і зміст шкідливих звичок: фактори та умови їх формування у молодших підлітків. Вісник пенітенціарної асоціації України. 2017. № 2. С. 71–78.
25. Макаренко О. М., Андрейчева А. О. Поняття девіантної поведінки в соціальному та психологічному аспектах. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. 2015. № 175. С.61-64.
26. Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л., Піскун В. М. Основи дитячої патопсихології : навч. посіб. для вузів. Київ : Перун, 2019. 464 с.
27. Михайлишин У. Б., Шмідзен І. Ю., Юхименко І. В. Вплив конформізму на формування міжособистісної адикції студентів. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія. Ужгород, 2022. № 1. С. 104–109.
28. Найдьонова Г.О., Нечипоренко С.Г. Особливості дисгармонійного розвитку в юнацькому віці. Теорія і практика сучасної психології. 2020. № 1. С. 62-69.
29. Олійник О. Соціально-психологічні особливості превенції девіантної поведінки особистості. Психологія. 2019. № 42. С.130-137.

30. Олійник Л. Технологічний підхід до формування рефлексивної компетентності як засіб профілактики девіантної поведінки майбутнього офіцера. *Вісник Національного університету оборони України*,. 2022. № 7 0(6),. С.118–124.
31. Павлік Н.В. Структура й критерії психологічного здоров'я особистості. *Психологія і особистість*. 2021. № 2 (20). С.34-59.
32. Психологія девіантної поведінки особистості : навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад.: О. Д. Сафін, С. П. Байда. – Умань : Візаві, 2021. – 202 с.
33. Пріб Г. А. Соціально-психологічні особливості формування самосвідомості підлітків з адиктивною поведінкою у конфліктних родинах. *Psychological journal*. 2019. Vol. 5. Issue 12. С. 182–193.
34. Профілактика та корекція відхилень поведінки : навч.-метод. посіб. до самост. роботи студентів / уклад. Н. В. Самойлова. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. 120 с.
35. Профілактика та корекція відхилень поведінки : навч.- метод. посібник / укл. Лариса Мафтин. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича, 2021. 368 с.
36. Психологічні дослідження: наукові праці студентів соціально-психологічного факультету. Випуск 4. / за ред. О.Л. Музики, Ю.Ю.Дем'янчук. – Житомир, 2012. 126 с.
37. Романенко О. В. Психологічна складова в діяльності працівника ювенальної превенції. *Юридична психологія*. 2022. № 1 (30). С. 29-36.
38. Рущенко І. П. Соціологія особистості та девіантної поведінки. Текст лекцій для студентів спец. 054 «Соціологія». Харків : НТУ «ХПІ», 2020. 130 с.
39. Савельєва Н. М. Соціальна профілактика девіантної поведінки : курс лекцій з презентацією навч. посіб. [для студентів і магістрів спец. «Соц. робота» і «Соц. педагогіка»]. Полтава : ПНПУ, 2016. 110 с.

40. Сєдих К. В., Моргун В. Ф. Делінквентний підліток : навч. посіб. 2-е вид., доп. Київ : Слово, 2015. 272 с.
41. Свідовська В. Адиктивна поведінка підлітків як проблема наукового дослідження. Вісник Львівського університету. 2020. Вип. 6. С. 108–114.
42. Соціальна профілактика девіантної поведінки. Навчальний контент в оновленому форматі / уклад. Н. Савельєва. Полтава : ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2020. 182 с.
43. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографія / О.Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. – Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. 300 с.
44. Чайковський Р.В. Вплив сімейного виховання на розвиток характеру підлітка. Молодий вчений. 2020. № 12 (88). С. 302-305.
45. Чала Ю. М., Шахрайчук А. М. Психодіагностика : навч. посіб. Харків : НТУ «ХП», 2018. 246 с.
46. Чебикін О., Вдовіченко О. Специфіка схильності до ризику у віковій кризовій періоді онтогенезу. Psychology - Medicine - Education. № (2). С. 5-13.
47. Шамне А.В., Бабич А.В. Хронологічні межі підліткового та юнацького віку у західних та вітчизняних періодизаціях розвитку. 2018. URL: https://www.researchgate.net/publication/328996747_HRONOLOGICNI_MEZI_PIDLITKOVOGO_TA_UNACKOGO_VIKU_U_ZAHIDNIH_TA_VITCIZNANIH_PERIODIZACIAH_ROZVITKU/ (дата звернення 23.03.2023).
48. Шепелева Г.А. Акцентуації характеру в юнацькому віці. Актуальні проблеми психології в закладах освіти. 2019. № 9, 143–146.
49. Яновська Т. А. Психологічні особливості становлення ідентичності у дітей підліткового віку. Психологія і особистість. 2015. № 2(1). С. 155-167.
50. Яновська Т. А. Особливості прояву девіантної поведінки у старших підлітків. Молодий вчений. 2018. № 2 (54). С. 91-94.

51. Leonhard K. Akzetuieric Personallichkeiten. Berlin: Volk.u. Cresundheit, 2-e Auflage, 1976. 328 p.
52. Sutherland, Edwin H., Cressey, Donald R. Principles of Criminology. Chicago : Lippincott. 1960. 646 p.
53. Struk A. A., Carriere J. S., Cheyne J. A., Danckert J. A Short Boredom Proneness Scale: Development and psychometric properties. Assessment. 2017. No. 24 (3). P. 346–359.
54. Wachs S., Wright M. Associations between bystanders and perpetrators of online hate: The moderating role of toxic online disinhibition. International Journal of Environmental Research and Public Health. 2018. No. 15 (9). URL: <https://doi:10.3390/ijerph15092030>. (дата звернення 23.03.2023).

Опитувальник вимірювання агресивних та ворожих реакцій А. Басса
та А. Дарки

Інструкція. Прочитуючи або прослуховуючи зачитує твердження, приміряйте, наскільки вони відповідають вашому стилю поведінки, вашому способу життя, і відповідайте одним з можливих відповідей: «так» і «ні».

Опитувальник

1. Часом не можу справитися з бажанням нашкодити кому-небудь.
2. Іноді можу попліткувати про людей, яких не люблю.
3. Легко дратуюся, але легко і заспокоююсь.
4. Якщо мене не попросити по-хорошому, прохання не виконаю.
5. Не завжди отримую те, що мені належить.
6. Знаю, що люди говорять про мене за мою спиною.
7. Якщо не схвалюю вчинки інших людей, даю їм це відчути.
8. Якщо трапляється обдурити будь-кого, відчуваю докори совісті.
9. Мені здається, що я не здатний вдарити людину.
10. Ніколи не дратуюся настільки, щоб розкидати речі.
11. Завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Коли встановлене правило не подобається мені, хочеться порушити його.
13. Інші майже завжди вміють використовувати сприятливі обставини.
14. Мене насторожують люди, які ставляться до мене більш дружелюбно, ніж я цього чекаю.
15. Часто буваю не згоден з людьми.
16. Іноді на думку спадають думки, яких я соромлюся.
17. Якщо хто-небудь ударить мене, я не відповім йому тим же.
18. У роздратуванні ляскаю дверима.
19. Я більш дратівливий, ніж здається з боку.
20. Якщо хтось корчить з себе начальника, я чиню йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Думаю, що багато людей не люблять мене.
23. Не можу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Ухиляються від роботи повинні відчувати почуття провини.
25. Хто ображає мене або мою сім'ю, запрошується на бійку.
26. Я не здатний на грубі жарти.
27. Мене охоплює лють, коли з мене насміхаються.
28. Коли люди корчуть з себе начальників, я роблю все щоб вони не зазнавалися.
29. Майже щотижня бачу кого-небудь з тих, хто мені не подобається.
30. Досить багато хто заздрить мені.
31. Вимагаю, щоб люди поважали мої права.
32. Мене засмучує, що я мало роблю для своїх батьків.

33. Люди, які постійно переводять вас, варті того, щоб їх клацнули по носі.
34. Від злості іноді буваю похмурим.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я того заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось намагається вивести мене з себе, я не звертаю на нього уваги.
37. Хоча я і не показую цього, іноді мене гризе заздрість.
38. Іноді мені здається, що наді мною сміються.
39. Навіть якщо злюся, не вдаюся до сильних виразів.
40. Хочеться, щоб мої гріхи були прощені.
41. Рідко даю здачі, навіть якщо хтось вдарить мене.
42. Ображаюся, коли іноді виходить не по-моєму.
43. Іноді люди дратують мене своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: «Ніколи не довіряти чужинцям».
46. Якщо хтось дратує мене, готовий сказати йому все, що про нього думаю.
47. Роблю багато такого, про що згодом шкодую.
48. Якщо розлючуся, можу вдарити кого-небудь.
49. З десяти років у мене не було спалахів гніву.
50. Часто відчуваю себе, як порохова бочка, готова вибухнути.
51. Якби знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко ладнати.
52. Завжди думаю про те, які таємні причини змушують людей робити що-небудь приємне для мене.
53. Коли кричать на мене, кричу у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Б'юся не рідше ніж і не частіше за інших.
56. Можу згадати випадки, коли був настільки злий, що хапав першу-ліпшу під руку річ і ламав її.
57. Іноді відчуваю, що готовий першим почати бійку.
58. Іноді відчуваю, що життя зі мною поступає несправедливо.
59. Раніше думав, що більшість людей говорить правду, але тепер цьому не вірю.
60. Лаюся тільки зі злості.
61. Коли роблю неправильно, мене мучить совість.
62. Якщо для захисту своїх прав потрібно застосувати фізичну силу, я застосовую її.
63. Іноді висловлюю свій гнів тим, що стукаю по столу.
64. Буваю грубуватий по відношенню до людей, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які хотіли б мені нашкодити.
66. Чи не вмію поставити людину на місце, навіть якщо він цього заслуговує.
67. Часто думаю, що живу неправильно.
68. Знаю людей, які здатні довести мене до бійки.
69. Чи не засмучуюсь через дрібниці.

70. Мені рідко приходить в голову думка про те, що люди намагаються розлютити або образити мене.
71. Часто просто загрожую людам, не збираючись приводити загрози у виконання.
72. Останнім часом я став занудою.
73. У суперечці часто підвищую голос.
74. Намагаюся приховувати погане ставлення до людей.
75. Краще погоджуся з чим-небудь, ніж стану сперечатися.

Обробка результатів і інтерпретація
Відповіді оцінюються по 8 шкалами.

1. Фізична агресія (k = 11):	
"Так" = 1, "ні" = 0	питання: 1, 25, 31, 41, 48, 55, 62, 68
"Немає" = 1, "так" = 0	питання: 9, 7
2. Вербальна агресія (k = 8):	
"Так" = 1, "ні" = 0	питання: 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73
"Немає" = 1, "так" = 0	питання: 33, 66, 74, 75
3. Непряма агресія (k = 13):	
"Так" = 1, "ні" = 0	питання: 2, 10, 18, 34, 42, 56, 63
"Немає" = 1, "так" = 0	питання: 26, 49
4. Негативізм (k = 20):	
"Так" = 1, "ні" = 0	питання: 4, 12, 20, 28,
"Немає" = 1, "так" = 0	питання: 36
5. Роздратування (k = 9):	
"Так" = 1, "ні" = 0	питання: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72
"Немає" = 1, "так" = 0	питання: 11, 35, 69
6. Підозрілість (k = 11):	
"Так" = 1, "ні" = 0	питання: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59
"Немає" = 1, "так" = 0	питання: 33, 66, 74, 75
7. Образа (k = 13):	
"Так" = 1, "ні" = 0	питання: 5, 13, 21, 29, 37, 44, 51, 58
8. Почуття провини (k = 11):	
"Так" = 1, "ні" = 0	питання: 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67

Індекс агресивності включає в себе 1, 2 і 3 шкалу- індекс ворожості включає в себе 6 і 7 шкалу.

Нормою агресивності є величина її індексу, що дорівнює 21 ± 4 , а ворожості - $6-7 \pm 3$. При цьому звертається увага на можливість досягнення певної величини, що показує ступінь прояву агресивності.

Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки (О.М.
Орел)

Інструкція

Перед вами є низка тверджень. Вони торкаються деяких сторін вашого життя, вашого характеру, звичок. Прочитайте перше твердження і вирішіть, чи правильне дане твердження щодо Вас. Якщо правильне, то на бланку відповідей поряд із номером, відповідним твердженню, в квадратику під позначенням «так» поставте хрестик або галочку. Якщо воно неправильне, то поставте хрестик або галочку в квадратику під позначенням «ні». Якщо вам важко відповісти, то постарайтеся вибрати варіант відповіді, яка все-таки більше відповідає вашій думці. Потім таким же чином відповідайте на всі пункти опитувальника. Якщо помилитеся, то закреслюйте помилкову відповідь і поставте ту, яку вважаєте потрібною. Пам'ятайте, що ви виказуєте власну думку про себе зараз. Тут не може бути «поганих» або «добрих», «правильних» або «неправильних» відповідей. Дуже довго не обдумуйте відповіді, важлива ваша перша реакція на зміст тверджень. Віднесіться до роботи уважно і серйозно. Недбалість, а також прагнення «поліпшити» або «погіршити» відповіді приводять до недостовірних результатів. У разі труднощів ще раз прочитайте цю інструкцію або зверніться до того, хто проводить тестування. Не робіть ніяких поміток у тексті опитувальника.

Опитувальник

1. Я віддаю перевагу одягу неяскарих, приглушених тонів.
2. Буває, що я відкладаю на завтра те, що повинен зробити сьогодні.
3. Я охоче записався б добровольцем для участі в яких-небудь бойових діях.
4. Буває, що іноді я сварюся з батьками.
5. Той, хто в дитинстві не бився, зростає мамчиним синком і нічого не може добитися в житті.

6. Я б узявся за небезпечну для життя роботу, якби за неї добре платили.
7. Іноді я відчуваю таку сильну тривогу, що просто не можу всидіти на місці.
8. Іноді буває, що я трохи хвалюся.
9. Якби мені довелося стати військовим, то я хотів би бути льотчиком винищувачем.
10. Я ціную в людях обережність і обачність.
11. Тільки слабкі та боязкі люди виконують всі правила і закони.
12. Я віддав би перевагу роботі, пов'язаній зі змінами і подорожами.
13. Я завжди говорю тільки правду.
14. Якщо людина в міру і без шкідливих наслідків вживає збудливі і впливаючі на психіку речовини - це цілком нормально.
15. Навіть якщо я злюся, то прагну не вдаватися до лайки.
16. Я думаю, що мені б сподобалося полювати на левів.
17. Якщо мене образили, то я обов'язково повинен помститися.
18. Людина повинна мати право випивати стільки, скільки вона хоче.
19. Якщо мій приятель спізнюється до призначеного часу, то я звичайно зберігаю спокій.
20. Мені звичайно ускладнює роботу вимога зробити її до певного терміну.
21. Іноді я переходжу вулицю там, де мені зручно, а не там, де належить.
22. Деякі правила і заборони можна відкинути, якщо випробовуєш сильний сексуальний (статевий) потяг.
23. Я іноді не слухаюся батьків.
24. Якщо при покупці автомобіля мені доведеться вибирати між швидкістю і безпекою, то я виберу безпеку.
25. Я думаю, що мені сподобалося б займатися боксом.
26. Якби я міг вільно вибирати професію, то став би дегустатором вин.
27. Я часто переживаю потребу в гострих відчуттях.

28. Іноді мені так і хочеться зробити собі боляче.
29. Моє ставлення до життя добре описує прислів'я: «Сім разів відміряй, один раз відріж».
30. Я завжди купую квитки в громадському транспорті.
31. Серед моїх знайомих є люди, які пробували одурманюючі токсичні речовини.
32. Я завжди виконую обіцянки, навіть якщо мені це не вигідно.
33. Буває, що мені так і хочеться вилятися.
34. Мають рацію люди, які в житті слідуєть прислів'ю: «Якщо не можна, але дуже хочеться, то можна».
35. Бувало, що я випадково потрапляв у бійку після вживання спиртних напоїв.
36. Мені рідко вдається примусити себе продовжувати роботу після низки образливих невдач.
38. Буває, що іноді я говорю неправду.
39. Терпіти біль на зло всім навіть приємно.
40. Я краще погоджуся з людиною, ніж стану сперечатися.
41. Якби я народився у давнину, то став би благородним розбійником.
42. Якщо немає іншого виходу, то суперечку можна вирішити і бійкою.
43. Бували випадки, коли мої батьки, інші дорослі виявляли хвилювання і приводу того, що я трохи випив.
44. Одяг повинен з першого погляду виокремлює людину серед інших у натовпі.
45. Якщо в кінофільмі немає жодної пристойної бійки - це погане кіно.
46. Коли люди прагнуть нових незвичайних відчуттів і переживань - це нормально.
47. Іноді я нудькую на уроках.
48. Якщо мене хтось випадково штовхнув в натовпі, то я обов'язково зажадаю від нього вибачення.

49. Якщо людина дратує мене, то я готовий виказати їй все, що я про неї думаю.
50. Під час подорожей і поїздок я люблю відхилитися від звичайних маршрутів.
51. Мені б сподобалася професія дресирувальника хижих звірів.
52. Якщо вже ти сів за кермо мотоцикла, то варто їхати тільки дуже швидко.
53. Коли я читаю детектив, то мені часто хочеться, щоб злочинець утік від переслідування.
54. Іноді я просто не можу втриматися від сміху, коли чую непристойний жарт.
55. Я прагну уникати в розмові виразів, які можуть збентежити оточуючих.
56. Я часто засмучуюся через дрібниці.
57. Коли мені заперечують, я часто вибухаю і відповідаю різко.
58. Мені більше подобається читати про пригоди, ніж про любовні історії.
59. Щоб отримати задоволення, варто порушити деякі правила і заборони.
60. Мені подобається бувати в компаніях, де в міру випивають і веселяться.
61. Мене дратує, коли дівчата палять.
62. Мені подобається стан, який наступає, коли в міру і в добрій компанії вип'єш.
63. Бувало, що у мене виникало бажання випити, хоча я розумів, що зараз не час і не місце.
64. Сигарета у важку хвилину мене заспокоює.
65. Мені легко примусити інших людей боятися мене, тому іноді ради забави я це роблю.

66. Я зміг би своєю рукою страчувати злочинця, справедливо засудженого до вищої міри покарання.
67. Задоволення - це головне, до чого варто прагнути в житті.
68. Я хотів би взяти участь в автомобільних гонках.
69. Коли у мене поганий настрій, до мене краще не підходити.
70. Іноді у мене буває такий настрій, що я готовий першим почати бійку.
71. Я можу пригадати випадки, коли я був таким злим, що хапав першу річ, що попалася під руку, і ламав її.
72. Я завжди вимагаю, щоб оточуючі поважали мої права.
73. Мені сподобалося б стрибати з парашутом.
74. Шкідливу дію на людину алкоголю і тютюну сильно перебільшують.
75. Я рідко даю здачу, навіть якщо хтось ударить мене.
76. Я не одержую задоволення від відчуття ризику.
77. Коли людина у розпалі суперечки вдається до «сильних виразів» - це нормально.
78. Я часто не можу стримати свої почуття.
79. Бувало, що я спізнювався на уроки.
80. Мені подобаються компанії, де всі жартують один над одним.
81. Секс повинен займати в житті молоді одне з головних місць.
82. Часто я не можу стриматися від суперечки, якщо хтось не згоден зі мною.
91. Я б спробував яку-небудь одурманюючу речовину, якби твердо знав, що це не зашкодить моєму здоров'ю і не спричинить покарання.
92. Коли я стою на мосту, то мене іноді так і тягне стрибнути вниз.
93. Всякий бруд мене лякає або викликає сильну огиду.
94. Коли я злюся, то мені хочеться кого-небудь ударити.
95. Я вважаю, що люди повинні повністю відмовитися від вживання спиртних напоїв.
96. Я міг би, побившись об заклад, влізти на високу фабричну трубу.

97. Часом я не можу справитися з бажанням заподіяти біль іншим людям.

98. Я міг би після невеликих попередніх пояснень управляти вертольотом.

Обробка результатів

Ключі для підрахунку первинних «сірих балів»

Ключі для підрахунку первинних «сірих балів»

1. Шкала установки на соціально-бажані відповіді: 2 (ні), 4 (ні), 6 (ні), 13 (так), 21 (ні), 23 (ні), 30 (так), 32 (так), 33 (ні), 38 (ні), 47 (ні), 54 (ні), 79 (ні), 83 (ні), 87 (ні).

2. Шкала схильності до порушення норм і правил: 1 (ні), 10 (ні), 11 (так), 22 (так), 34 (так), 41 (так), 44 (так), 50 (так), 53 (так), 55 (ні), 59 (так), 61 (ні), 80 (так), 86 (ні), 88 (так), 91 (так), 93 (ні).

3. Шкала схильності до адиктивної поведінки: 14 (так), 18 (так), 22 (так), 26 (так), 27 (так), 31 (так), 34 (так), 35 (так), 43 (так), 46 (так), 59 (так), 60 (так), 62 (так), 63 (так), 64 (так), 67 (так), 74 (так), 81 (так), 91 (так), 95 (ні).

4. Шкала схильності до самоушкоджувальної і саморуйнуючої поведінки: 3 (так), 6 (так), 9 (так), 12 (так), 16 (так), 24 (ні), 27 (так), 28 (так), 37 (так), 39 (так), 51 (так), 52 (так), 58 (так), 68 (так), 73 (так), 76 (ні), 90 (так), 91 (так), 92 (так), 96 (так), 98 (так).

5. Шкала схильності до агресії і насильства: 3 (так), 5 (так), 15 (ні), 16 (так), 17 (так), 17 (так), 25 (так), 37 (так), 40 (ні), 42 (так), 45 (так), 48 (так), 49 (так), 51 (так), 65 (так), 66 (так), 70 (так), 71 (так), 72 (так), 75 (ні), 77 (так), 82 (ні), 89 (так), 94 (так), 97 (так).

6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій: 7 (так), 19 (так), 20 (так), 29 (ні), 36 (так), 49 (так), 56 (так), 57 (так), 69 (так), 70 (так), 71 (так), 78 (так), 84 (так), 39 (так), 94 (так).

7. Шкала схильності до деліквентної поведінки: 18 (так), 26 (так), -31 (так), 34 (так), 35 (так), 42 (так), 43 (так), 44 (так), 48 (так), 52 (так), 55 (ні), 61 (ні), 62 (так), 63 (так), 64 (так), 67 (так), 74 (так), 86 (ні), 91 (так), 94 (так).

Далі робиться підрахунок первинних («сирих») балів і їх переведення в стандартні Т-бали.

Кожній відповіді при відповідності з ключем присвоюється один бал. Потім по кожній шкалі підраховується первинний сумарний бал, який потім при необхідності піддається корекції у зв'язку з дією чинника спеціальної бажаності відповідно до процедури, описаної вище. Потім проводиться переведення «сирих балів» в стандартні Т-бали. В тому випадку, якщо у користувача є набрані ним спеціалізовані тестові норми, то переведення в стандартні Т-бали проводиться за формулою:

$$T = \frac{10 \times (X_i - M)}{S + 50}$$

де X – первинний («сирий») бал по шкалі; M – середнє значення первинного сумарного бала по шкалі у вибірці стандартизації; S – стандартне відхилення значень первинних балів у вибірці стандартизації.

Таблиця норм при переведенні «сирих балів» в Т-бали

«Сирий бал»	Т-бали						
	Шкали						
	1	2	3	4	5	в	7
1	2	3	4	5	в	7	8
0	35		26				30
1	44	27	28	24	24	26	32
2	50	31	30	26	27	30	34
3	55	34	33	29	29	33	37
4	58	37	35	32	31	37	39
5	62	40	37	35	34	40	41
1	2	3	4	5	6	7	8
6	65	43	39	37	36	44	43
7	67	46	42	40	39	48	46
8	70	50	44	43	41	51	48
9	74	53	46	45	43	55	50
10	85	56	48	48	46	58	53
11	89	59	50	51	48	62	55
12		63	53	54	51	65	57
13		66	55	56	53	69	59
14		69	57	59	55	73	62
15		72	59	62	58	77	64
16		75	62	64	60	81	66
17		78	М	67	62	85	68
18		81	66	70	65		71
19		84	68	72	67		73
20		87	70	75	70		75
21		90	72	78	72		77

22			74	81	74		79
23			76	84	77		81
24			78	87	79		83
25			80	90	81		85
26			82		83		87
27			84		85		
28					87		
29					89		

Опис шкал і їх інтерпретація 1. Шкала установки на соціальну бажаність (службова шкала) Дана шкала призначена для вимірювання готовності випробовуваного представляти себе в найсприятливішому світлі з погляду соціальної бажаності. Показники від 50 до 60 Т-балів свідчать про помірну тенденцію давати при заповненні опитувальника соціально-бажані відповіді. Показники понад 60 балів свідчать про тенденцію випробовуваного демонструвати строге дотримання навіть малозначних соціальних норм, умисне прагнення показати себе в кращому світлі, про настороженість по ставленню до ситуації обстеження. Результати, що знаходяться в діапазоні 70-89 балів, говорять про високу настороженість випробовуваного щодо психодіагностичної ситуації і про сумнівну достовірність результатів за основними шкалами. Про сприйняття ситуації як експертної одночасно з помірно високими показниками за шкалою № 1 також свідчить їх різке пониження за основними діагностичними шкалами і підвищення за шкалою жіночої соціальної ролі. Для чоловічої популяції перевищення сумарного первинного бала за шкалою соціальної бажаності значення 11 первинних балів свідчить про невірогідність результатів за основними шкалах. Показники нижче 50 Т-балів говорять про те, що випробовуваний не схильний приховувати власні норми і цінності, коректувати свої відповіді у напрямі соціальної бажаності. Відзначено також, що молодші підлітки (14 років і молодше) не здатні тривалий час слідувати установці на соціально-бажані відповіді. Одночасно високі показники за службовою шкалою і за основними шкалами (окрім шкали 8) свідчать або про сумнівну достовірність результатів, або про дисоціацію в свідомості випробовуваного відомих йому і реальних норм поведінки.

2. Шкала схильності до порушення норм і правил Дана шкала призначена для вимірювання схильності випробовуваного до порешення яких-небудь норм і правил, схильності до заперечення загальноприйнятих норм і цінностей, зразків поведінки. Результати, що лежать в діапазоні 50-60 Т-балів, свідчать про вираженість вищезгаданих тенденцій, про нонконформістські установки випробовуваного, про його схильність протиставляти власні норми і цінності груповим, про тенденцію «порушувати спокій», шукати труднощі, які можна було б подолати. Показники, що знаходяться в діапазоні 60-70 Т-балів, свідчать про надзвичайну вираженість нонконформістських тенденцій, прояв негативізму і примушують сумніватися в достовірності результатів тестування за даною шкалою.

Результати нижче 50 Т-балів за даною шкалою свідчать про конформні установки випробовуваного, схильність слідувати стереотипам і загальноприйнятим нормам поведінки. В деяких випадках за умови поєднання з достатньо високим інтелектуальним рівнем випробовуваного і тенденцією приховувати свої реальні норми і цінності такі оцінки можуть відображати фальсифікацію результатів.

3. Шкала схильності до адиктивної поведінки Дана шкала призначена для вимірювання готовності реалізувати адиктивну поведінку. Результати в діапазоні 50-70 Т-балів за даною шкалою свідчать про схильність випробовуваного до відходу від реальності за допомогою зміни свого психічного стану, про схильність до ілюзорно-компенсаторного способу рішення особових проблем. Крім того, ці результати свідчать про орієнтацію на чуттєву сторону життя, про наявність «сенсорної спраги», про гедоністично орієнтовані норми і цінності. Показники понад 70- Т-балів свідчать про сумнівність результатів або про наявність вираженої психологічної потреби в адиктивних станах, що необхідно з'ясовувати, використовуючи додаткові психодіагностичні засоби. Показники нижче 50 Т-балів свідчать або про невираженість вище перелічених тенденцій, або про добрий соціальний контроль поведінкових реакцій.

4. Шкала схильності до самоушкоджувальної і саморуйнуючої поведінки. Дана шкала призначена для вимірювання готовності реалізувати різні форми аутоагресивної поведінки. Об'єкт вимірювання очевидно частково перетинається з психологічними властивостями, що вимірюються шкалою № 3. Результати, що знаходяться в діапазоні 50-70 Т-балів за шкалою № 4, свідчать про низьку цінність власного життя, схильності до ризику, вираженої потреби в гострих відчуттях, про садомазохістські тенденції. Результати понад 70 Т-балів свідчать про сумнівну достовірність результатів. Показники нижче 50 Т-балів за даною шкалою свідчать про відсутність готовності до реалізації саморуйнуючої поведінки, про відсутність тенденції до соматизації тривоги, відсутності схильності до реалізації комплексів вини в поведінкових реакціях.

5. Шкала схильності до агресії і насильства. Дана шкала призначена для вимірювання готовності випробовуваного до реалізації агресивних тенденцій в поведінці. Показники, що лежать в діапазоні 50-60 Т-балів, свідчать про наявність агресивних тенденцій у випробовуваного. Показники, що знаходяться в діапазоні 60-70 Т-балів, свідчать про агресивну спрямованість особи у взаємостосунках з іншими людьми, про схильність вирішувати проблеми за допомогою насильства, про тенденцію використовувати приниження партнера у спілкуванні як засіб стабілізації самооцінки, про наявність садистичних тенденцій. Показники понад 70 Т-балів говорять про сумнівну достовірність результатів. Показники, що лежать нижче 50 Т-балів, свідчать про невираженість агресивних тенденцій, про неприйнятність насильства як засоби рішення проблем, про нетиповість агресії як способу виходу з фруструючих ситуацій. Низькі показники за даною шкалою в поєднанні з високими показниками за шкалою соціальної бажаності свідчать про високий рівень соціального контролю поведінкових реакцій.

6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій. Дана шкала призначена для вимірювання схильності випробовуваного контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій (Увага! Ця шкала має зворотний характер).

Показники, що лежать в межах 60-70 Т-балів, свідчать про слабкість вольового контролю емоційної сфери, про небажання або нездатність контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій. Крім того, це свідчить про схильність реалізовувати негативні емоції безпосередньо в поведінці, без затримки, про несформованість вольового контролю своїх потреб і чуттєвих потягів. Показники нижче 50 Т-балів за даною шкалою свідчать про невираженість цих тенденцій, про жорсткий самоконтроль будь-яких поведінкових емоційних реакцій, чуттєвих потягів.

7. Шкала схильності до деліквентної поведінки Назва шкали носить умовний характер, оскільки шкала сформована з тверджень, котрі диференціюють «звичайних підлітків» і осіб із зафіксованими правопорушеннями, вступаючих в конфлікт із загальноприйнятим способом життя і правовими нормами. Дана шкала вимірює готовність (схильність) підлітків до реалізації деліквентної поведінки. Виражаючись метафорично, шкала виявляє «деліквентний потенціал», який лише при певних обставинах може реалізуватися в житті підлітка. Результати, що знаходяться в діапазоні 50-60 Т-балів, свідчать про наявність деліквентних тенденцій у випробовуваного та про низький рівень соціального контролю. Результати вище 60 Т-балів свідчать про високу готовність до реалізації деліквентної поведінки. Результати нижче 50 Т-балів говорять про невираженість вказаних тенденцій, що в поєднанні з високими показниками за шкалою соціальної бажаності може свідчити про високий рівень соціального контролю.

Необхідно також враховувати, що зміст і структура деліквентної поведінки у хлопців і дівчат істотно відрізняються, і відповідно розрізняються пункти, що входять в шкалу деліквентності для жіночого і чоловічого видів методики.

МЕТОДИКА ДІАГНОСТИКИ САМООЦІНКИ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ (за Г.Айзенком)

Прочитайте, будь ласка, наступні твердження та виберіть потрібну відповідь, користуючись наступною шкалою:

Не згоден	Швидше згоден, ніж незгоден	Згоден
0	1	2

1. Не відчуваю в собі впевненості.
2. Часто червонію через дрібниці.
3. Мій сон неспокійний.
4. Легко впадаю в тугу.
5. Турбуюся про неприємності, які лише уявляю собі.
6. Мене лякають труднощі.
7. Люблю длубатись у своїх недоліках.
8. Мене легко переконати.
9. Я схильний до болісного самоаналізу і постійних сумнівів.
10. Важко переносити час очікування.
11. Нерідко мені здається безвихідним становище, з якого насправді можна знайти вихід.
12. Неприємності вкрай мені засмучують, я занепадаю духом.
13. У випадку великих неприємностей я схильний без достатніх підстав звинувачувати себе.
14. Нещастя і невдачі нічому мене не вчать.
15. Я часто відмовляюся від боротьби, вважаючи її марною.
16. Я нерідко почуваюся беззахисним.
17. Іноді у мене буває стан відчаю.
18. Почуваюся розгубленим перед труднощами.
19. У важкі хвилини життя іноді поведжуся по-дитячому, хочу, аби мене пожаліли.
20. Вважаю недоліки свого характеру невиправними.
21. Лишаю за собою останнє слово.
22. Нерідко в розмові перебиваю співрозмовника.
23. Мене легко розсердити.
24. Люблю робити зауваження іншим.
25. Хочу бути авторитетом для оточення.
26. Прагну в житті найбільшого, не задовільняюся малим.
27. Коли розгніваний, погано себе стримую.
28. Вважаю за краще керувати, аніж підкорятися.
29. У мене різка, грубувата жестикуляція.

30. Я мстивий.
31. Мені важко міняти звички.
32. Із зусиллями переключаю увагу.
33. Ставлюся до всього нового дуже насторожено.
34. Мене важко переконати.
35. Досить часто у мене не виходять з голови думки, яких варто було би позбутися.
36. Нелегко зближуюсь із людьми.
37. Мене засмучують навіть незначні порушення плану.
38. Нерідко проявляю впертість.
39. Неохоче іду на ризик.
40. Дуже переживаю через відхилення від прийнятого мною режиму.

Суму балів підраховують у кожній з 4-х груп питань:

- I 1-10 запитання - тривожність
- II 11-20 запитання - фрустрація
- III 21-30 запитання - агресивність
- IV 31-40 запитання – ригідність

I. Тривожність

0-7 балів - не тривожні;

8-14 балів - тривожність середня, прийняттого рівня; 15-20 балів - дуже тривожні.

II. Фрустрація

0-7 балів - Ви маєте високу самооцінку, стійкі до невдач і не боїтеся труднощів; 8-14 балів - наявна фрустрація середнього рівня; 15-20 балів - у Вас низька самооцінка, Ви уникаєте труднощів, боїтеся невдач

III. Агресивність

0-7 балів - Ви спокійні, витримані; 8-14 балів - середній рівень; 15-20 балів - Ви агресивні, невитримані, є труднощі в роботі з людьми.

IV. Ригідність

0-7 балів - ригідності немає, легкість переключення; 8-14 балів - середній рівень; 15-20 балів - значна ригідність, протипоказані зміна місця роботи, зміни в сім'ї.

Додаток Б

Методика В.А. Доскіна, Н.А. Лаврентієвої, В.Б. Шараєма и М.П. Мирошнікова САН (Методика и діагностика самопочуття, активності та настрою)

В опитувальнику тридцять пар протилежних характеристик. З цих питань потрібно оцінити, як ви себе почуваєте в момент проходження тесту.

Кожна пара - це шкала, де потрібно зазначити ступінь вираженості певної характеристики свого стану.

Вибирайте в кожній парі ту характеристику, яка оптимально точно описує ваш стан і відзначаєте відповідну цифру.

Людина, що проходить тест, повинен поставити той бал, який максимально точно висловить його стан на момент проходження тесту.

Тест з питаннями

1.	самопочуття хороше	3 2 1 0 1 2 3	самопочуття погане
2.	Відчуваю себе сильним		Відчуваю себе слабким
3.	пасивний		активний
4.	малорухливий		рухомий
5.	веселий		сумний
6.	Гарний настрій		Поганий настрій
7.	працездатний		розбитий
8.	повний сил		знесилений
9.	повільний		Швидкий
10.	бездіяльний		діяльний
11.	щасливий		нещасний
12.	життєрадісний		похмурий
13.	напружений		розслаблений
14.	здоровий		хворий
15.	байдужий		захоплений
16.	байдужий		схвильований
17.	захоплений		Похмурий
18.	радісний		сумний
19.	відпочив		втомлений
20.	Свіжий		виснажений
21.	сонливий		збуджений
22.	бажання відпочити		Бажання працювати
23.	спокійний		зклопотаний
24.	Оптимістичний		песимістичний
25.	витривалий		стомлює
26.	бадьорий		млявий
27.	міркувати важко		міркувати легко
28.	розсіяний		уважний
29.	повний надій		розчарований
30.	задоволений		незадоволений

Питання на самопочуття знаходяться під номерами 1, 2, 7, 8, 13, 14, 19, 20, 25, 26;

активність - під номерами 3, 4, 9, 10, 15, 16, 21, 22, 27, 28.

настрій, то вони знаходяться під номерами 5, 6, 11, 12, 17, 18, 23, 24, 29, 30.

Опитувальник сан - інтерпретація

Під час обробки, кожна оцінка приймає певне значення і відповідає тому чи іншому кількості балів:

трійка відповідає поганого самопочуття і низьку активність, а також огидному настрою - цей індекс приймається за 1 бал;

двійка - за два бали;

одиниця - за 3 бали.

Отримані результати по кожній категорії діляться на 10. Середній бал шкали дорівнює 4. Оцінки, що перевищують 4 бали, свідчать про сприятливий стан досліджуваного, нижче за 4 - про несприятливий стан. Нормальні оцінки стану розташовуються в діапазоні 5,0-5,5 балів.

Слід врахувати, що при аналізі функціонального стану важливі не тільки значення окремих показників, але й їх співвідношення.

Орієнтовна основа педагогічної профілактики девіантної поведінки (дезадаптації) підлітків

Переважання ситуації взаємодії підлітка з освітнім середовищем	Суб'єктна позиція підлітка	Розвиваючі стимули та можливості освітнього середовища	Ситуаційні ризики дезадаптації підлітка	Діяльність суб'єкта педагогічної профілактики
Адекватне сприйняття. структурування середовища та ідентифікації з освітнім середовищем	Суб'єкт сприйняття та емоційного переживання	Стимули – вимоги. покроковий контроль, оцінка педагога. Можливості - нова інформація, завдання алгоритму та зразка виконання діяльності	Переживання негативних емоцій, погане фізичне самопочуття, когнітивна дезорієнтація, інтелектуальні та психологічні навантаження, несформованість необхідного досвіду на ранніх етапах онтогенезу та освіти	Проектування в середовищі позитивних емоцогенів (у тому числі підкріплююча оцінка), систематизація інформації, дозування навантажень, компенсація знань і умінь, що бракують, на основі пояснювально-ілюстративного методу навчання
Вільного вибору компонентів середовища, експериментування в середовищі та спроби своїх сил	Суб'єкт самопізнання та самостійної діяльності	Стимули – змагально-ігрові умови, об'єктивна оцінка успішності діяльності. Можливості - варіативні завдання, види та інструментарій діяльності, альтернативні тактики поведінки	Психологічна неготовність до самостійного керування своєю діяльністю. відсутність самокритики, недостатній рівень домагань, конформістська позиція у соціумі	Передбачення в середовищі подразників, що виводять із зони комфорту, організація змагань і конкурсів з оцінкою на основі заздалегідь встановлених критеріїв результативності. а також виконання різнорівневих альтернативних завдань. Ведучий метод виховання – змагальноігровий
Ціннісно-смісловій орієнтації. самопрезентації, діалогу у середовищі	Суб'єкт рефлексії та діалогу	Стимули – життєві проблеми, протиріччя. колізії. Можливості - контакти з авторитетними особами та репрезентативною групою, ціннісно-смісловий діалог з урахуванням етичних правил	Неусвідомленість і безладність діяльності, спілкування та поведінки, легковажні та імпульсивні вчинки. прояви безвідповідальності та ціннісно-смісловій індиферентності	Забезпечення значимих тем та загального проблемно-сміслового контексту спілкування в реферетній групі, умов для презентації своїх відносин, запровадження та дотримання правил конструктивної взаємодії. Провідний педагогічний метод – дискусія, діалог

Самоствердження та самореалізації в освітньому середовищі	Суб'єкт саморегуляції	Стимули з боку середовища є мінімальними, зовнішній контроль відсутній. Можливості - будь-які педагогічно прийнятні умови вільної діяльності та комунікації	Практична дискредитація позиції особи, що склалася, втрата сенсу спілкування та діяльності	Надання психолого-педагогічної допомоги у здобутті нових смислів, поновленні продуктивної взаємодії з освітнім середовищем. Провідний педагогічний метод - спостереження та фасилітація
---	-----------------------	--	--	---

